

व्यवस्थेचे गुण प्रकर्षाने प्रकट झाले. त्यामुळे मराठ्यांचे आक्रमण आणि त्यांची धामधूम दिवसेंदिवस वाढत गेली.”

माहीत आहे का तुम्हांला ?

ताराबाईंच्या कर्तृत्वाचे वर्णन करताना ‘शिवभारत’कार परमानंदाचा मुलगा कवी देवदत्त याने म्हटले आहे,

ताराबाई रामराणी । भद्रकाली कोपली ।
दिल्ली झाली दीनवाणी । दिल्लीशाचे गेले पाणी ।
रामराणी भद्रकाली । रणरंगी क्रुद्ध झाली ।
प्रयत्नाची वेळ आली । मुगल हो सांभाळा ॥

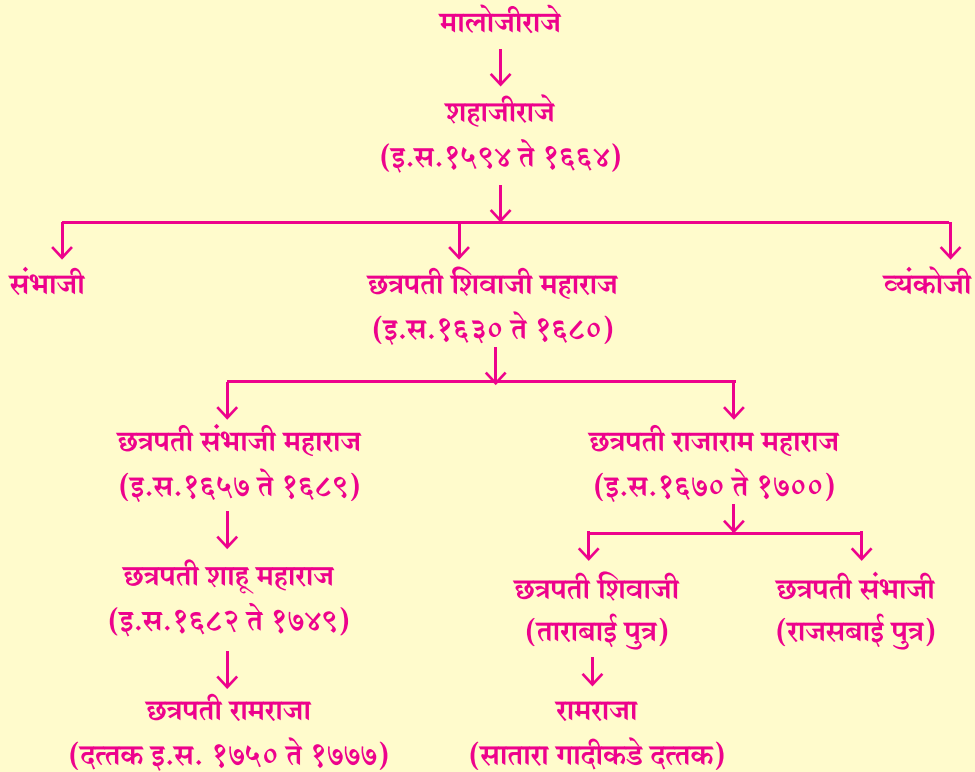
अशा प्रकारे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचा वारसा महाराणी ताराबाईंनी पुढे चालवला.

मराठ्यांच्या या आक्रमक चढायांमुळे औरंगजेब हताश झाला. सतत पंचवीस वर्षे मुघल-मराठे संघर्ष

चालू होता. मराठ्यांचा पाडाव करणे मुघलांना जमले नाही. अशा परिस्थितीत औरंगजेब बादशाहाचा इ.स.१७०७ मध्ये अहमदनगर येथे मृत्यू झाला. त्याच्या मृत्यूबरोबरच मराठ्यांचा स्वातंत्र्यसंग्राम समाप्त झाला.

मराठ्यांचा हा स्वातंत्र्यसंग्राम म्हणजे मुघल सत्ताधीशांनी बाळगलेली साम्राज्याची लालसा आणि मराठ्यांच्या मनातील स्वातंत्र्याची आकांक्षा यांच्यातील हा लढा होता. त्यात मराठ्यांचा विजय झाला. इतकेच नव्हे तर नंतरच्या काळात औरंगजेबाच्या मृत्यूमुळे निर्माण झालेली राजकीय पोकळी भरून काढण्यात मराठे अग्रेसर राहिले. दिल्लीच्या तख्तावर नियंत्रण ठेवत त्यांनी जवळपास सर्व हिंदुस्थानचा कारभार पाहिला व रक्षणही केले. त्यामुळे अठरावे शतक हे मराठ्यांचे शतक मानले जाते. या शतकातील मराठ्यांच्या कामगिरीचा इतिहास आपण पुढील पाठांत पाहणार आहोत.

भोसले घराण्याची वंशावळ

१. योग्य पर्याय निवडा.

- (१) औरंगजेब यांच्या पराक्रमाने जेरीस आला होता.
(अ) शाहजादा अकबर (ब) छत्रपती संभाजी महाराज (क) छत्रपती राजाराम महाराज
- (२) बादशाहाच्या तंबूवरील सोन्याचा कळस कापणारे
(अ) संताजी व धनाजी (ब) संताजी घोरपडे व विठोजी चव्हाण (क) खंडो बल्लाळ व रूपाजी भोसले
- (३) गोव्याच्या लढाईत पराक्रमाची शर्थ करणारा
(अ) येसाजी कंक (ब) नेमाजी शिंदे (क) प्रल्हाद निळाजी

२. पाठात शोधून लिहा.

- (१) संभाजी महाराजांना जंजिऱ्याची मोहीम अर्धवट सोडून माघारी का फिरावे लागले ?
- (२) संभाजी महाराजांनी पोर्तुगिजांना धडा शिकवण्याचे का ठरवले ?

- (३) राजाराम महाराजांनी जिंजीला जाताना स्वराज्याच्या रक्षणाची जबाबदारी कोणावर सोपवली ?
- (४) महाराणी ताराबाईंच्या पराक्रमाचे वर्णन देवदत्त या कवीने कोणत्या शब्दांत केले आहे ?

३. का ते लिहा.

- (१) औरंगजेबाने आपला मोर्चा आदिलशाही व कुतुबशाही राज्यांकडे वळवला.
- (२) संभाजी महाराजांनंतर मुघलांशी निकराचा लढा देण्यासाठी मराठे सज्ज झाले.
- (३) महाराणी येसूबाईंच्या नेतृत्वाखाली रायगड लढवावा, असे धोरण ठरवण्यात आले.

उपक्रम

भारताच्या नकाशात गोवा, विजापूर, गोवळकोंडा, जिंजी, अहमदाबाद, अहमदनगर ही ठिकाणे दाखवा.

जिंजीचा किल्ला

१०. मराठ्यांच्या सत्तेचा विस्तार

मराठ्यांनी केलेल्या स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या आरंभी मुघल सत्ता आक्रमक होती, तर मराठ्यांचे धोरण बचावाचे होते. या स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या अखेरीस मात्र परिस्थिती उलट झाली. मराठ्यांनी चढाईचे आणि मुघलांनी बचावाचे धोरण स्वीकारले. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठ्यांनी मुघल सत्तेला नमवून जवळजवळ भारतभर आपला सत्ताविस्तार केला. त्याचा अभ्यास आपण या पाठात करणार आहोत.

शाहू महाराजांची सुटका : औरंगजेब बादशाहाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलांमध्ये दिल्लीच्या गादीसाठी संघर्ष सुरू झाला. शाहजादा आझमशाह हा दक्षिणेत होता. बादशाही तख्त हस्तगत करण्यासाठी तो त्वरेने दिल्लीला निघाला. राजपुत्र शाहू त्याच्या ताब्यात होते. शाहू महाराजांना कैदेतून सोडल्यास महाराणी ताराबाई व शाहू महाराज यांच्यात छत्रपतींच्या गादीसाठी कलह होईल आणि मराठ्यांचे सामर्थ्य खच्ची होईल, असे आझमशाहाला वाटले. म्हणून त्याने शाहू महाराजांची सुटका केली.

शाहू महाराजांचा राज्याभिषेक : कैदेतून सुटका झाल्यावर शाहू महाराजांनी महाराष्ट्राकडे कूच केले. त्यांना मराठ्यांचे काही सरदार येऊन मिळाले. परंतु महाराणी ताराबाईंनी शाहू महाराजांचा छत्रपतीपदावरील हक्क मान्य केला नाही. पुणे जिल्ह्यात भीमा नदीच्या काठी खेड येथे शाहू महाराज आणि महाराणी ताराबाई यांच्या सैन्यांमध्ये लढाई झाली. या लढाईत शाहू महाराजांचा विजय झाला. त्यांनी सातारा जिंकून घेतले.

शाहू महाराज

स्वतःस राज्याभिषेक करवून घेतला. सातारा ही मराठ्यांच्या राज्याची राजधानी झाली.

काही काळ शाहू महाराज आणि महाराणी ताराबाई यांच्यातील विरोध चालू राहिला. इ.स.१७१० मध्ये महाराणी ताराबाईंनी पन्हाळगडावर आपला अल्पवयीन मुलगा शिवाजी (दुसरा) यास छत्रपती म्हणून घोषित केले. तेव्हापासून मराठेशाहीत साताराच्या राज्याखेरीज कोल्हापूरचे स्वतंत्र राज्य अस्तित्वात आले.

शाहू महाराजांचे पूर्वायुष्य मुघलांच्या छावणीत गेल्यामुळे त्यांना मुघलांचे राजकारण जवळून पाहायला मिळाले होते. मुघलांच्या व विशेषतः उत्तर भारताच्या राजकारणामधील खाचाखोचा त्यांना समजल्या होत्या. मुघल सत्तेच्या बलस्थानांची आणि कमतरतांचीही त्यांना चांगली माहिती झाली होती. शिवाय, मुघल दरबारातील प्रभावशाली व्यक्तींशी त्यांचा परिचय झाला होता. या सर्व बाबींचा उपयोग त्यांना बदलत्या परिस्थितीत मराठ्यांच्या राजकारणाची दिशा ठरवण्यासाठी झाला.

मराठ्यांच्या राज्याचा नाश करण्याचे पूर्वीचे औरंगजेबाचे धोरण त्याच्या वारसदारांनी आता सोडले होते. त्यामुळे आता मुघल सत्तेशी संघर्ष करण्याऐवजी तिचे रक्षक, म्हणून पुढे येऊन त्याच भूमिकेतून आपल्या सत्तेचा विस्तार करायचा, असे नवे राजकीय धोरण मराठ्यांनी स्वीकारले. नवे देवालय बांधल्याने जे पुण्य मिळते, तेच जुन्या देवळाचा जीर्णोद्धार केल्याने मिळते, हे या धोरणाचे सूत्र होते.

मुघल सत्तेला जशी वायव्येकडून होणाऱ्या इराणी, अफगाणी आक्रमणांची भीती होती, तसाच आसपासच्या पठाण, राजपूत, जाट, रोहिले यांच्यासारख्या स्थानिक सत्ताधीशांचाही धोका होता. शिवाय दरबारात चालणारी स्पर्धा व संघर्ष यांमुळेही मुघल सत्ता आतून पोखरून निघाली होती. यामुळे दिल्ली दरबाराला मराठ्यांच्या साहाय्याची गरज होती.

बाळाजी विश्वनाथ : शाहू महाराजांची मुघलांच्या कैदेतून मुक्तता झाल्यावर त्यांनी बाळाजी विश्वनाथ भट याला पेशवा केले. बाळाजी मूळचा कोकणातील श्रीवर्धन गावचा. तो कर्तृत्ववान व अनुभवी होता. शाहू महाराज हेच मराठ्यांच्या राज्याचे खरे वारस आहेत, हे पटवून देऊन अनेक सरदारांना त्याने शाहू महाराजांकडे वळवले.

कान्होजी आंग्रे हा मराठ्यांच्या आरमाराचा प्रमुख होता. त्याने महाराणी ताराबाईची बाजू घेतली. त्याने शाहू महाराजांच्या मुलखावर हल्ले केले. त्यामुळे त्यांच्यासमोर कठीण परिस्थिती निर्माण झाली. या परिस्थितीमध्ये त्यांनी बाळाजीला कान्होजी आंग्रेविरुद्ध पाठवले. बाळाजीने युद्ध टाळून मुत्सद्देगिरीने कान्होजीस शाहू महाराजांकडे वळवले.

चौथाई-सरदेशमुखीच्या सनदा : शाहू महाराजांचे आसन महाराष्ट्रात बळकट केल्यानंतर बाळाजीने आपले लक्ष उत्तरेकडील राजकारणाकडे वळवले. औरंगजेब बादशाहाच्या मृत्यूनंतर दिल्ली दरबारात दुही व गोंधळ निर्माण झाला होता. तेथे सय्यद बंधू अब्दुल्ला (हसन) व हुसैन अली यांचे वर्चस्व निर्माण झाले होते. त्यांच्या मदतीने बाळाजीने इ.स.१७१९ मध्ये मुघल बादशाहाकडून दख्खनच्या मुघल प्रदेशातून काही ठिकाणी चौथाई, तर काही ठिकाणी सरदेशमुखी वसूल करण्याच्या सनदा मिळवल्या. चौथाई म्हणजे महसुली उत्पन्नाचा एक चतुर्थांश भाग, तर सरदेशमुखी म्हणजे एक दशांश भाग होय.

पहिला बाजीराव

पहिला बाजीराव :

शाहू महाराजांनी बाळाजी विश्वनाथाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा बाजीराव (पहिला) याची इ.स.१७२० मध्ये पेशवेपदी नेमणूक केली. पेशवेपदाच्या वीस वर्षांच्या कालावधीत त्याने मराठ्यांच्या

सत्तेचा विस्तार घडवून आणला.

निजामाचा पालखेड येथे पराभव : मुघल बादशाह फर्रुखसियर याने निजाम-उल-मुल्क याची दख्खनचा सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. इ.स.१७१३ मध्ये निजामाने हैदराबाद येथे आपले वेगळे अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. बादशाहाने मराठ्यांना दक्षिणेच्या मुघल सुभ्यांतून चौथाई-सरदेशमुखी वसूल करण्याचे अधिकार दिले होते. याला निजामाचा विरोध होता. त्याने पुणे परगण्याचा काही भाग जिंकून घेतला. बाजीरावाने निजामाला शह देण्याचे ठरवले. त्याने निजामाचा औरंगाबादजवळ पालखेड येथे पराभव केला. तेव्हा त्याने मराठ्यांचा चौथाई-सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क मान्य केला.

मुघल सत्ता कमकुवत झालेली असल्याने उत्तरेला सत्ताविस्तार करण्यास अधिक वाव आहे, हे बाजीरावाने ओळखले होते. शाहू महाराजांनी त्याच्या धोरणाला पाठिंबा दिला.

माळवा : आजच्या मध्यप्रदेशातील माळवा हा भाग मुघलांच्या ताब्यात होता. बाजीरावाने आपला भाऊ चिमाजी आप्पा याच्या नेतृत्वाखाली मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे व उदाजी पवार यांना माळव्यात पाठवले. तेथे त्यांनी आपली ठाणी मजबूत केली.

बुंदेलखंड : बुंदेलखंड म्हणजे आजचा मध्यप्रदेश व उत्तर प्रदेश या प्रांतांतील झाशी, पन्ना, सागर वगैरे शहरांच्या परिसरातील प्रदेश होय.

बुंदेलखंडात छत्रसाल राजाने आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केले होते. अलाहाबादचा मुघल सुभेदार महंमदखान बंगश याने बुंदेलखंडावर हल्ला केला. त्याने छत्रसालास पराभूत केले. तेव्हा छत्रसालाने बाजीरावाला मदतीची विनंती केली.

बाजीराव मोठी फौज घेऊन बुंदेलखंडात गेला. त्याने बंगशाला पराभूत केले. छत्रसालाने बाजीरावाचा मोठा सन्मान केला. अशा रीतीने माळवा व बुंदेलखंड येथे मराठ्यांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

छत्रसालाने मदतीकरिता बाजीरावाला पत्र लिहिले. त्यात त्याने लिहिले, 'जो गत आहे गजेंद्रकी वह गत आयी है आज. बाजी जान बुंदेलकी, बाजी राखो लाज.' (मगरीने पाय धरलेल्या गजेंद्रासारखी माझी स्थिती झाली आहे. मी आता मोठ्या संकटात आहे. आता माझी लाज राखणारा तूच आहेस.)

बाजीरावाने बादशाहाकडे माळव्याच्या सुभेदारीची मागणी केली. त्याने ही मागणी अमान्य केली, म्हणून बाजीराव मार्च १७३७ मध्ये दिल्लीवर स्वारी करण्याच्या उद्देशाने दिल्लीच्या सीमेवर जाऊन धडकला.

भोपाळची लढाई : बाजीरावाच्या स्वारीमुळे बादशाह अस्वस्थ झाला. त्याने निजामाला दिल्लीच्या रक्षणासाठी बोलावून घेतले. प्रचंड फौजेनिशी निजाम बाजीरावाविरुद्ध चालून गेला. बाजीरावाने भोपाळ येथे त्याचा पराभव केला. निजामाने मराठ्यांना माळव्याच्या सुभेदारीची सनद बादशाहाकडून मिळवून देण्याचे मान्य केले.

पोर्तुगिजांचा पराभव : कोकण किनारपट्टीवरील वसई आणि ठाणे हे भाग पोर्तुगिजांच्या ताब्यात होते.

पोर्तुगीज सत्ताधीश प्रजेवर जुलूम करत. बाजीरावाने आपला भाऊ चिमाजीआप्पा यास त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठी पाठवले. त्याने ठाणे व आसपासचा प्रदेश जिंकून घेतला. त्यानंतर इ.स.१७३९ मध्ये त्याने वसईच्या किल्ल्याला वेढा घातला. तो किल्ला अतिशय मजबूत होता. पोर्तुगिजांजवळ प्रभावी तोफा होत्या. तरीही चिमाजीआप्पाने चिकाटीने वेढा चालवून पोर्तुगिजांना शरण येण्यास भाग पाडले. त्यामुळे वसईचा किल्ला व पोर्तुगिजांचा बराचसा मुलूख मराठ्यांच्या ताब्यात आला.

बाजीरावाचा मृत्यू : इराणचा बादशाह नादिरशाह याने भारतावर स्वारी केली. तेव्हा बाजीराव शाहू महाराजांच्या आज्ञेने मोठी फौज घेऊन उत्तरेला निघाला. तो बऱ्हाणपूरला पोहचला, तोपर्यंत नादिरशाह दिल्लीतून प्रचंड संपत्ती लुटून मायदेशी परत गेला होता. एप्रिल १७४० मध्ये नर्मदाकाठी रावेरखेडी येथे बाजीरावाचा मृत्यू झाला.

बाजीराव हा एक उत्तम सेनानी होता. आपल्या पराक्रमाने त्याने उत्तर भारतात मराठ्यांचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्याने मराठ्यांच्या सत्तेला अखिल भारतीय पातळीवरील एक प्रबळ सत्ता म्हणून स्थान मिळवून दिले. त्याच्या काळात शिंदे, होळकर, पवार, गायकवाड ही घराणी पुढे आली.

स्वाध्याय

१. म्हणजे काय ?

- (१) चौथाई -
- (२) सरदेशमुखी -

२. एका शब्दात लिहा.

- (१) बाळाजी मूळचा कोकणातील या गावचा होता....
- (२) बुंदेलखंडात याचे राज्य होते....
- (३) या ठिकाणी बाजीरावाचा मृत्यू झाला....
- (४) पोर्तुगिजांचा पराभव यांनी केला....

३. लिहिंते व्हा.

- (१) कान्होजी आंग्रे (२) पालखेडची लढाई
- (३) बाळाजी विश्वनाथ (४) पहिला बाजीराव

४. कारणे लिहा.

- (१) मराठेशाहीत स्वतंत्र दोन राज्ये निर्माण झाली.
- (२) आज्ञामशाहाने छत्रपती शाहू महाराजांची कैदेतून सुटका केली.
- (३) दिल्ली दरबाराला मराठ्यांच्या साहाय्याची गरज होती.

उपक्रम

महाराणी ताराबाई यांचे चरित्र मिळवा व त्यांच्या जीवनातील तुम्हांला आवडलेल्या प्रसंगांचे वर्गीत भूमिकाभिनय सादर करा.

११. राष्ट्रक्षक मराठे

शाहू महाराजांनी बाजीरावानंतर त्याचा मुलगा बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब याला पेशवाईची वस्त्रे दिली. नादिरशाहाच्या आक्रमणानंतर दिल्लीमध्ये अस्थिरता निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत उत्तरेमध्ये मराठ्यांची सत्ता स्थिर करण्यासाठी त्याने प्रयत्न केले. या काळात अहमदशाह अब्दालीने पानिपतावर मराठ्यांच्या समोर आव्हान निर्माण केले. या सर्व घडामोडींची माहिती आपण या पाठात घेणार आहोत.

उत्तरेतील परिस्थिती : अयोध्या प्रांताच्या उत्तर-पश्चिमेस लागून हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेला प्रदेश अठराव्या शतकात रोहिलखंड या नावाने संबोधला जात असे. अफगाणिस्तानातून आलेले पठाण या भागात स्थायिक झाले होते. या पठाणांना रोहिले म्हणत. गंगा-यमुना नद्यांच्या दोआबाच्या प्रदेशात त्यांनी धुमाकूळ घातला होता. त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी अयोध्येच्या नबाबाने मराठ्यांना पाचारण केले. मराठ्यांनी त्यांचा बंदोबस्त केला.

अफगाणांशी संघर्ष : अफगाणिस्तानचा बादशाह अहमदशाह अब्दाली याला भारतातील संपत्तीचे आकर्षण होते. इ.स.१७५१ मध्ये त्याने पंजाबवर आक्रमण केले. या काळात मुघल प्रदेशात अंदाधुंदी निर्माण झाली होती. त्यामुळे मुघलांना अब्दालीच्या आक्रमणाची भीती होती. या परिस्थितीत आपल्या संरक्षणासाठी मराठ्यांची मदत घेणे त्यांना आवश्यक वाटले. बादशाहाला मराठ्यांचे सामर्थ्य आणि प्रामाणिकपणा यांची खात्री पटली होती. दिल्लीच्या रक्षणार्थ मराठ्यांएवढी दुसरी समर्थ सत्ताही नव्हती. त्यामुळे बादशाहाने इ.स.१७५२ च्या एप्रिल महिन्यात मराठ्यांशी एक करार केला. मराठ्यांनी या करारानुसार रोहिले, जाट, राजपूत, अफगाण इत्यादी शत्रूंपासून मुघल सत्तेचे रक्षण करण्याचे मान्य केले.

या बदल्यात त्यांना रोख रक्कम मिळणार होती. शिवाय पंजाब, मुलतान, राजपुताना, सिंध, रोहिलखंड या भागातून चौथाई वसूल करण्याचे हक्क त्यांना मिळाले. तसेच, अजमेर आणि आग्रा या प्रांताची सुभेदारी देण्यात आली.

या करारानुसार छत्रपतींच्या वतीने पेशव्यांनी शिंदे-होळकरांच्या फौजा दिल्लीच्या संरक्षणार्थ पाठवल्या. मराठे दिल्लीकडे निघाले. ही बातमी पोहचताच अब्दाली मायदेशी परतला. मराठे मजल-दरमजल करत दिल्लीला पोहचले. मराठ्यांमुळेच अब्दालीचे संकट टळले. म्हणून बादशाहाने मुघलांच्या सुभ्यांमधील चौथाईचा हक्क त्यांना दिला. या सुभ्यांमध्ये काबूल, कंदाहार आणि पेशावरचाही समावेश होता. हे सुभे पूर्वी मुघल साम्राज्याचा भाग होते. आता ते अब्दालीच्या अफगाणिस्तानमध्ये होते. करारानुसार हे सुभे अब्दालीकडून जिंकून घेऊन परत मुघलांच्या राज्याला जोडणे हे मराठ्यांचे कर्तव्य ठरत होते. उलट, किमान पंजाबपर्यंत प्रदेश अफगाण अंमलाखाली आणावा अशी अब्दालीची इच्छा होती. त्यामुळे आज ना उदया मराठे आणि अब्दाली यांचा संघर्ष होणे अटळ होते.

पेशवा नानासाहेब

नानासाहेब पेशव्यांचा भाऊ रघुनाथराव हा जयाप्पा शिंदे व मल्हारराव होळकर यांना बरोबर घेऊन उत्तर भारतात अब्दालीशी मुकाबला करण्यासाठी मोहिमेवर गेला.

उत्तरेकडील स्थानिक सत्ताधाऱ्यांच्या दृष्टिकोनातून दक्षिणेतील मराठे हे त्यांचे स्पर्धक ठरले. मराठ्यांचा व्यापक दृष्टिकोन लक्षात न घेता मराठ्यांना मदत करण्याऐवजी ते

तटस्थ राहिले. मराठ्यांचे दिल्ली दरबारातील वर्चस्व व हस्तक्षेप त्यांना रुचत नव्हता. मात्र सुरजमल जाट व राणी किशोरी यांनी पानिपतावरील युद्धात जखमी झालेल्या मराठ्यांना मदत केली.

त्याचप्रमाणे उत्तरेतील काही कट्टरपंथीय मराठ्यांकडे परधर्मीय म्हणून पाहत होते. त्यांनीही मराठ्यांचा व्यापक दृष्टिकोन समजून न घेता मराठ्यांचे वर्चस्व कमी व्हावे म्हणून अब्दालीला हिंदुस्थानवर आक्रमण करण्याचा आग्रह केला. अब्दाली मराठ्यांचा पराभव करून त्यांना दक्षिणेत नर्मदापार हुसकावून देईल अशी त्यांना अपेक्षा होती.

अटकेवर मराठ्यांचा ध्वज फडकला :

नजीबखान हा रोहिल्यांचा सरदार होता. उत्तर भारतातील मराठ्यांचे वर्चस्व त्याला सहन होत नव्हते. नजीबखानच्या सांगण्यावरून अब्दालीने भारतावर पुन्हा स्वारी केली. ही त्याची भारतावरची पाचवी स्वारी होती. त्याने दिल्ली जिंकून घेतली. मोठी लूट घेऊन तो अफगाणिस्तानात परत गेला. रघुनाथराव व मल्हारराव होळकर हे पुन्हा उत्तरेत गेले. त्यांनी दिल्ली घेतली. त्यानंतर अब्दालीच्या अधिकाऱ्यांना पिटाळून लावून पंजाब जिंकला. अब्दालीच्या सैनिकांचा पाठलाग करत मराठे इ.स.१७५८ मध्ये अटकेपर्यंत गेले. अटकेवर मराठ्यांचा ध्वज फडकला. अटक हे ठिकाण आजच्या पाकिस्तानमध्ये आहे. मराठ्यांनी अटकेपार पेशावरपर्यंत मोहीम काढली. तथापि त्यांनी आपल्या प्रभुत्वाखाली आणलेल्या या प्रदेशाची व्यवस्था नीट लावली नाही.

दत्ताजीचा पराक्रम : पंजाबवरील पकड घट्ट करण्यासाठी व नजीबखानाचे पारिपत्य करण्यासाठी पेशव्याने दत्ताजी शिंदे व जनकोजी शिंदे यांना उत्तरेत पाठवले. दत्ताजी उत्तरेत गेला. नजीबखानाने दत्ताजीला वाटाघाटीत अडकवून ठेवले आणि

अब्दालीला मदतीस येण्याची विनंती केली. हा संदेश मिळताच अब्दाली पुन्हा भारतावर चालून आला. दत्ताजी व अब्दाली यांची यमुनेच्या तीरावर बुराडी घाट येथे गाठ पडली. जोरदार लढाई झाली. दत्ताजीने असामान्य शौर्य गाजवले. परंतु या लढाईत दत्ताजीला वीरमरण आले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

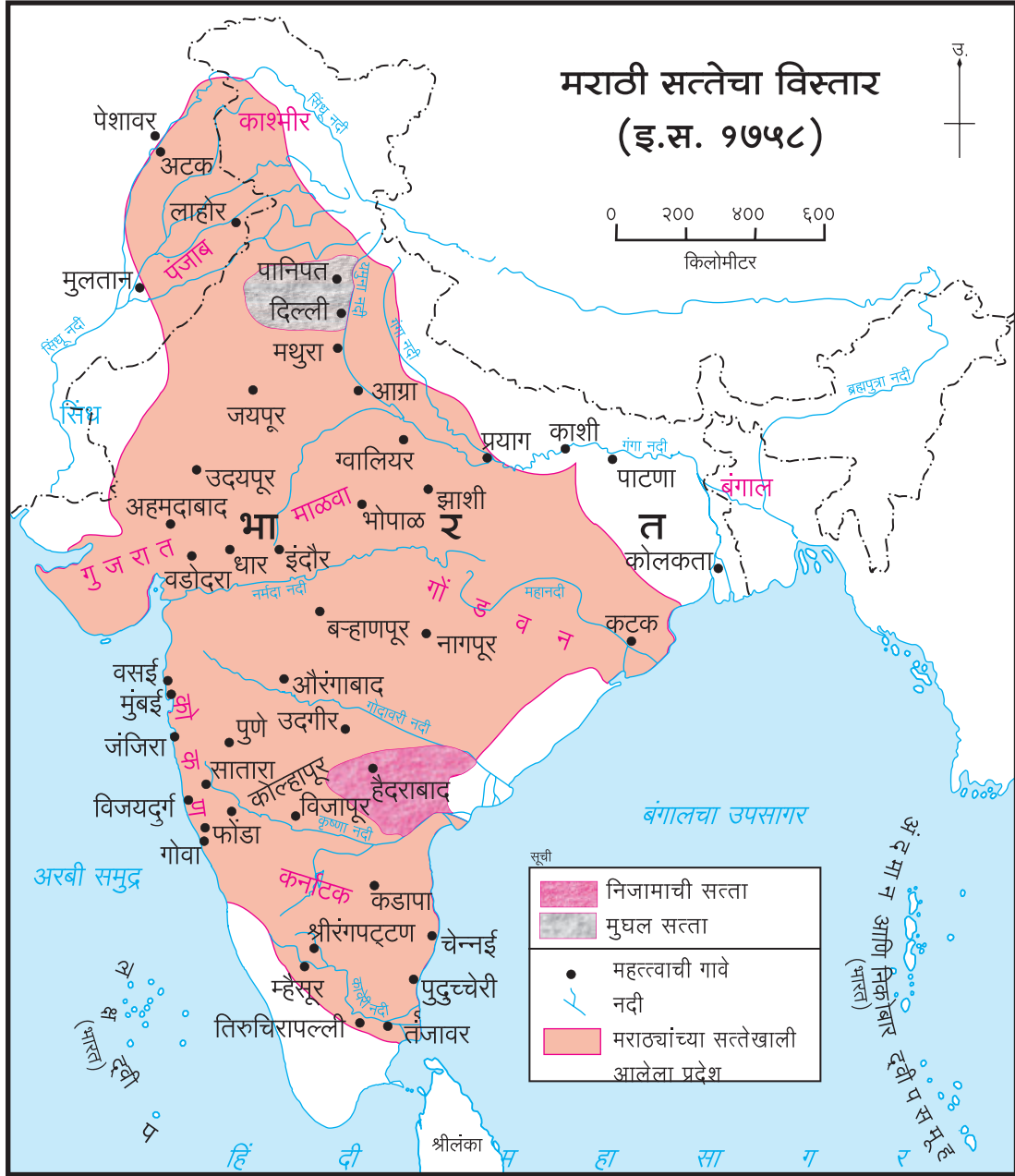
दत्ताजी मोठ्या शौर्याने लढला. पण अखेरीस तो रणांगणावर घायाळ होऊन पडला. नजीबखान रोहिल्याचा सल्लागार कुतुबशाह हत्तीवरून उतरून घायाळ झालेल्या दत्ताजीजवळ आला. त्याने दत्ताजीला विचारले, 'क्यों पटेल जी, हमारे साथ तुम और भी लढेंगे ?' दत्ताजी घायाळ अवस्थेत पडला होता. पण कुतुबशाहाचे शब्द ऐकताच त्याने बाणेदार उत्तर दिले, 'हाँ, बचेंगे तो और भी लढेंगे।'

सदाशिवरावभाऊ : अब्दालीचे पारिपत्य करण्यासाठी नानासाहेबाने आपला चुलत भाऊ सदाशिवरावभाऊ व थोरला मुलगा विश्वासराव यांस उत्तरेला पाठवले. सदाशिवरावभाऊ हा चिमाजीआप्पाचा मुलगा होय. त्याच्याबरोबर प्रचंड फौज व प्रभावी तोफखाना होता. इब्राहीमखान गारदी

सदाशिवरावभाऊ

हा त्याच्या तोफखान्याचा प्रमुख होता. या तोफखान्याच्या जोरावर त्याने इ.स.१७६० मध्ये लातूर जिल्ह्यातील उदगीरच्या लढाईत निजामाचा पराभव केला होता.

पानिपतचा रणसंग्राम : उत्तरेच्या मोहिमेत सदाशिवरावभाऊने दिल्ली जिंकून घेतली. त्यानंतर मराठ्यांचे सैन्य आणि अब्दालीचे सैन्य पानिपत येथे समोरासमोर आले. १४ जानेवारी १७६१ रोजी मराठ्यांनी अब्दालीवर हल्ला करून लढाईला सुरुवात केली. ही पानिपतची तिसरी लढाई होय. लढाईत विश्वासरावाला गोळी लागून तो ठार झाला. हे सदाशिवरावभाऊला समजताच तो बेभान होऊन

शत्रूवर तुटून पडला. युद्धाच्या धुमश्चक्रीत तो दिसेनासा झाला. आपला नेता नाहीसा झालेला पाहून मराठी सैनिकांचा धीर खचला. त्याच वेळी अब्दालीच्या राखीव व ताज्या दमाच्या सैन्याने मराठ्यांवर हल्ला चढवला. मराठ्यांचा पराभव झाला. महाराष्ट्रातील एक संबंध तरुण पिढी गारद झाली. अनेक पराक्रमी सरदार धारातीर्थी पडले.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पानिपतच्या युद्धात सुमारे दीड लाख लोक मारले गेले. एका पत्रातील सांकेतिक वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे.

“दोन मोत्ये गळाली. सत्तावीस मोहोरा हरवल्या ! आणि रूपये, खुर्दा किती गेल्या याची गणतीच नाही.”

परक्या अब्दालीला येथे राज्य करण्याचा नैतिक हक्क नाही, या व्यापक भूमिकेतून मराठे अब्दालीशी लढले. आपण सर्व एतद्देशीय असून अब्दाली परकीय शत्रू आहे, अशा आशयाची पत्रे लिहून सदाशिवरावभाऊने उत्तरेकडील सत्ताधाऱ्यांना मराठ्यांची व्यापक आणि सर्वसमावेशक भूमिका कळवली. परंतु त्याला अनुकूल प्रतिसाद न देता हे सत्ताधारी तटस्थ राहिले. साहजिकच भारताच्या रक्षणाची जबाबदारी एकट्या मराठ्यांवर पडली. भारत हा एक देश असण्याची व त्याचा राजा धर्मने कोणीही असला तरी सर्वांनी त्याला पाठिंबा देण्याची जाणीव इतिहासात पहिल्यांदा मराठ्यांनी दाखवली, असे म्हणता येईल.

पेशवा माधवराव : नानासाहेब पेशव्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा मुलगा माधवराव हा पेशवेपदी आला. माधवरावाने आपल्या कारकिर्दीत निजाम व हैदरअली यांचा बंदोबस्त केला. त्याने उत्तरेमध्ये मराठ्यांचे प्रभुत्व पुन्हा प्रस्थापित केले.

पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांचा पराभव झाला, हे पाहून निजामाने त्यांच्या विरोधात

पेशवा माधवराव

पुन्हा हालचाली सुरू केल्या. त्याने त्यांच्या मुलखावर आक्रमण केले. परंतु माधवरावाने पैठणजवळील राक्षसभुवन येथे त्याला पराभूत केले.

हैदरअली हा म्हैसूरचा सुलतान होता. पानिपतवरील मराठ्यांच्या पराभवाचा फायदा घेऊन त्याने कर्नाटकातील मराठ्यांच्या प्रदेशावर हल्ले केले. परंतु मराठ्यांनी श्रीरंगपट्टणजवळील मोती तलाव येथे झालेल्या लढाईत त्याला पराभूत केले. तेव्हा त्याने तुंगभद्रा नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेश मराठ्यांना देण्याचे मान्य केले.

माधवराव पेशव्यांचा मृत्यू इ.स.१७७२ मध्ये झाला. मराठ्यांच्या इतिहासात एक प्रामाणिक, कष्टाळू, जिद्दीचा आणि लोकहितदक्ष असा शासक म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. या कर्तृत्ववान पेशव्यांच्या मृत्यूमुळे मराठ्यांच्या राज्याची मोठी हानी झाली.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

पेशवा माधवरावाने शेतकऱ्यांच्या कल्याणाकडे विशेष लक्ष दिले. विहिरी खोदून पुण्याचा पाणीपुरवठा वाढवला. नाना फडणविसासारखे कारभारी व रामशास्त्री प्रभुणेंसारखे थोर न्यायाधीश त्यांच्या काळात तयार झाले. प्रजेला न्याय मिळावा म्हणून न्याय खात्यात सुधारणा केली. तोफा व दारूगोळा बनवण्याचे कारखाने सुरू केले. नाणी पाडण्यासाठी टांकसाळीची व्यवस्था केली.

पेशवा माधवरावांनंतर गादीवर आलेले नारायणराव आणि सवाई माधवराव हे दोन पेशवे अल्पायुषी ठरले. शिवाय त्यांच्या काळात पेशवाईला गृहकलहाने ग्रासले. एकेकाळी अटकेपार झेंडा रोवणारा रघुनाथराव सत्तालालसेपोटी इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. त्यामुळे मराठे व इंग्रज यांच्यात युद्ध झाले.

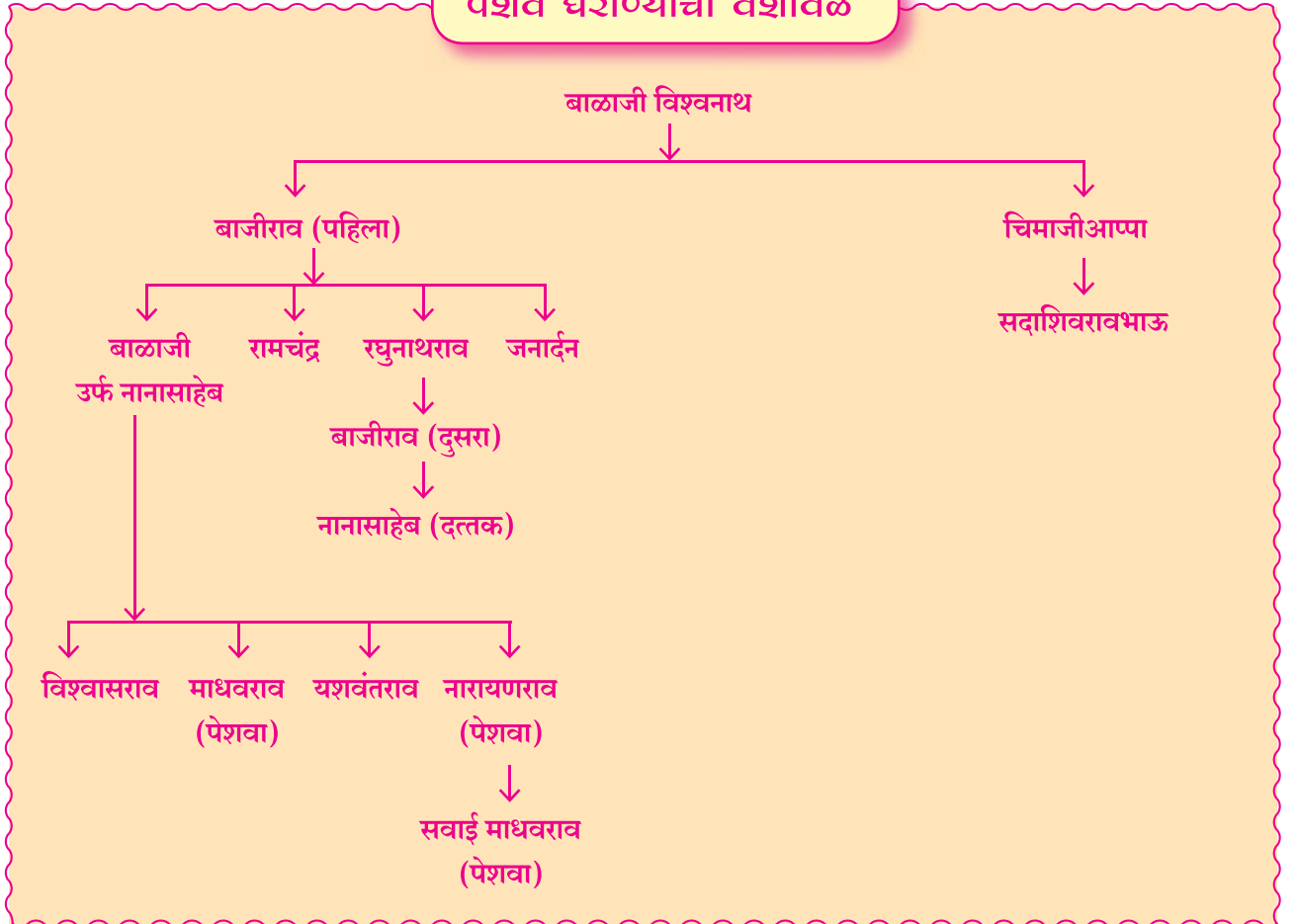
हैदरअलीचा मृत्यू इ.स.१७८२ मध्ये झाला. त्यानंतर त्याचा मुलगा टिपू हा म्हैसूरचा सुलतान झाला. तो निष्णात योद्धा असण्याबरोबरच विद्वान आणि कवी होता. आपल्या कर्तबगारीने त्याने राज्याचा प्रभाव वाढवला. त्याने फ्रेंचांशी संधान साधून इंग्रजांच्या वर्चस्वाला हादरे देण्यास सुरुवात केली. इ.स.१७९९ मध्ये इंग्रजांविरुद्धच्या एका युद्धात तो मारला गेला.

मराठी सत्तेच्या वर्चस्वाची पुनःस्थापना : पानिपतच्या पराभवामुळे मराठ्यांच्या उत्तर भारतातील प्रतिष्ठेला जबर धक्का पोहचला होता. उत्तरेत पुन्हा आपली सत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी माधवरावाने महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर, रामचंद्र कानडे व विसाजीपंत बिनीवाले या सरदारांना तिकडे पाठवले. मराठ्यांच्या फौजांनी जाट, रोहिले व राजपूत यांना पराभूत केले. बादशाह शाहआलम यास आपल्या

आश्रयाखाली दिल्लीच्या तख्तावर बसवले. उत्तरेमध्ये मराठ्यांची सत्ता पुनःस्थापित झाली.

पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांचे मोठे नुकसान झाले. अब्दालीच्या सैन्याचीही हानी झाली. पानिपतच्या विजयानंतर आर्थिक लाभ फारसा न झाल्याने त्याने किंवा त्याच्या वारसदारांनी भारतावर पुन्हा आक्रमण करण्याची हिंमत केली नाही. उलट, उत्तरेतील अराजकतेला आवर घालण्याचे सामर्थ्य मराठ्यांमध्येच आहे, हे लक्षात घेऊन त्यांनी त्या पातशाहीचा सांभाळ करावा अशी इच्छा प्रकट केली. सलोखा करण्यासाठी पुणे दरबारात दूतही पाठवला. पानिपतचा मोठा पराभव पचवून उत्तरेच्या राजकारणात पुन्हा उभे राहण्यात मराठे यशस्वी झाले, ही बाब महत्त्वाची आहे. यामध्ये मल्हारराव होळकर, अहिल्याबाई होळकर आणि महादजी शिंदे यांचा सिंहाचा वाटा आहे.

पेशवे घराण्याची वंशावळ

स्वाध्याय

१. कोण बरे ?

- (१) अफगाणिस्तानातून आलेले
- (२) हिमालयाच्या पायथ्याशी स्थायिक झालेले
- (३) नानासाहेब पेशव्यांचा भाऊ
- (४) मथुरेच्या जाटांचा प्रमुख
- (५) पैठणजवळ राक्षसभुवन येथे निजामाला पराभूत करणारे

२. थोडक्यात लिहा.

- (१) अटकेवर मराठ्यांचा ध्वज फडकला
- (२) अफगाणांशी संघर्ष
- (३) पानिपतच्या लढाईचे परिणाम

३. घटनाक्रम लावा.

- (१) राक्षसभुवनची लढाई
- (२) टिपू सुलतानचा मृत्यू
- (३) माधवराव पेशव्यांचा मृत्यू
- (४) पानिपतची लढाई
- (५) बुराडी घाटची लढाई

४. पुढील चौकटीत पाठात आलेल्या व्यक्तींची नावे शोधा.

म	स	ह	ना	जा	न	को	जी
हा	ज	द	रा	ना	फ	म	त्ता
द	या	च	य	प	सा	थ	द
जी	प्पा	ल	ण	आ	रू	हे	प्र
बा	ळा	जी	वि	श्व	ना	थ	ब
अ	व	ला	मा	ध	व	रा	व
दे	स	दा	शि	व	रा	व	भा
म	ल्हा	र	रा	व	क	चि	ऊ

उपक्रम

इंटरनेटच्या (आंतरजाल) मदतीने पानिपत लढाईची माहिती मिळवा व वर्गात सादर करा.

सवाई माधवराव पेशव्यांचा दरबार

१२. साम्राज्याची वाटचाल

आतापर्यंत आपण मराठी सत्तेचा उदय व विस्तार पाहिला. स्वराज्यस्थापनेपासून ते साम्राज्यापर्यंतचा प्रवास कसा कसा झाला ते आपण अभ्यासले. मराठ्यांचा उत्तर भारतात जो साम्राज्यविस्तार झाला, त्यासाठी ज्या सरदार घराण्यांनी महत्त्वाचे योगदान दिले त्यांचा थोडक्यात आढावा आपण या पाठात घेणार आहोत.

इंदौरचे होळकर : मल्हारराव हे इंदौरच्या होळकरांच्या सत्तेचे संस्थापक. त्यांनी दीर्घकाळ मराठी राज्याची सेवा केली. गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतीत ते निष्णात होते. पहिला बाजीराव व

मल्हारराव होळकर

नानासाहेब पेशवा यांच्या काळात त्यांनी उत्तरेत पराक्रम गाजवला. माळव्यात आणि राजपुतान्यात मराठ्यांचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्यात त्यांचा मोठा वाटा होता. पानिपतानंतर उत्तरेतील मराठ्यांची प्रतिष्ठा सावरण्यास माधवराव पेशव्यास त्यांची फार मदत झाली.

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई या मल्हाररावांचा पुत्र खंडेराव यांच्या पत्नी होत. खंडेरावांचा कुंभेरीच्या युद्धात मृत्यू झाला. पुढे काही काळाने मल्हारराव यांचेही निधन झाले. त्यानंतर

अहिल्याबाई होळकर

इंदौरच्या कारभाराची सूत्रे अहिल्याबाईंच्या हाती आली. त्या थोर, मुत्सद्दी आणि उत्कृष्ट प्रशासक होत्या. त्यांनी नवे कायदे करून शेतसारा, करवसुली अशा गोष्टींची घडी बसवली. पडीक जमिनी लागवडीखाली आणणे, शेतकऱ्यांना विहिरी खोदून देणे, व्यापार-उद्योगाला प्रोत्साहन देणे, तलाव-तळी निर्माण करणे यासाठी त्या झटल्या. भारतात चारी दिशांना असलेल्या महत्त्वाच्या धर्मस्थळांवर त्यांनी मंदिरे, घाट, मठ, धर्मशाळा, पाणपोया यांची उभारणी केली. देशाच्या सांस्कृतिक ऐक्याचा त्यांचा हा प्रयत्न फार महत्त्वाचा होता. त्या स्वतः न्यायनिवाडे करत. त्या दानशूर आणि ग्रंथप्रेमी होत्या. त्यांनी सुमारे अठ्ठावीस वर्षे समर्थपणे राज्याचा कारभार करून उत्तरेत मराठ्यांच्या सत्तेची प्रतिमा उंचावली. राज्यात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करून प्रजेला सुखी केले. मराठेशाहीच्या उतरत्या काळात यशवंतराव होळकर यांनी राज्य वाचवण्याचा प्रयत्न केला.

नागपूरचे भोसले : नागपूरकर भोसल्यांच्या घराण्यातील परसोजी भोसले यांना शाहू महाराजांच्या काळात वऱ्हाड व गोंडवन या प्रदेशांची सनद देण्यात आली. नागपूरकर भोसल्यांपैकी रघूजी हे

रघूजी भोसले

सर्वात कर्तबगार व पराक्रमी पुरुष होते. त्यांनी दक्षिणेतील तिरुचिरापल्ली व अर्काट यांच्या आसपासचा प्रदेश मराठ्यांच्या वर्चस्वाखाली आणला. बंगाल, बिहार व ओडिशा प्रांतांच्या चौथाईच्या वसुलीचे अधिकार शाहू महाराजांनी त्यांना दिले होते. त्यांनी ते प्रदेश मराठ्यांच्या प्रभावाखाली आणले. इ.स.१७५१ मध्ये

नागपूरकर भोसल्यांनी ओडिशा सुभा अलीवर्दीखानाकडून जिंकून घेतला. पुढे इ.स.१८०३ पर्यंत मराठ्यांचे प्रभुत्व ओडिशावर होते.

माहीत आहे का तुम्हाला ?

मराठा डिच - कोलकता येथील ब्रिटिशांनी नागपूरकर भोसल्यांची धास्ती घेतली होती. मराठ्यांच्या संभाव्य आक्रमणापासून कोलकता शहराचा बचाव करण्यासाठी त्यांनी शहराभोवती एक खंदक खोदला. तो मराठा डिच या नावाने प्रसिद्ध झाला.

ग्वालियरचे शिंदे : थोरल्या बाजीरावाने राणोजी

शिंदे याचे कर्तृत्व हेरून त्याला उत्तरेत सरदार म्हणून नेमले. राणोजीच्या मृत्यूनंतर जयाप्पा, दत्ताजी व महादजी या त्याच्या मुलांनीही पराक्रम गाजवून उत्तर भारतात मराठ्यांची सत्ता प्रबळ केली.

महादजी शिंदे

माधवराव पेशव्याने

शिंदे घराण्यातील सरदारकी महादजींना दिली. ते पराक्रमी आणि मुत्सद्दी होते. पानिपतच्या पराभवानंतर उत्तर भारतात मराठ्यांचे वर्चस्व आणि प्रतिष्ठा निर्माण करण्याची कामगिरी त्यांनी केली. उत्तर भारताच्या सपाट प्रदेशात मराठ्यांची गनिमी काव्याची युद्धपद्धती उपयुक्त ठरणार नाही, हे त्यांनी ओळखले. त्यांनी डिर्बाईन फ्रेंच लष्करी तज्ज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली आपली फौज प्रशिक्षित केली आणि तोफखाना सुसज्ज केला. या कवायती फौजेच्या बळावर त्यांनी रोहिले, जाट, राजपूत, बुंदेले इत्यादींना नमवले.

पानिपतच्या लढाईमुळे मराठ्यांची शक्ती क्षीण झाली आहे, असे पाहून इंग्रजांनी दिल्लीच्या

राजकारणात भाग घेणे सुरू केले. त्यांनी बंगालच्या सुभ्याच्या दिवाणीचे अधिकार स्वतःकडे घेतले. ते दिल्लीच्या बादशाहाला स्वतःच्या ताब्यात घेऊ इच्छित होते. अशा विपरीत परिस्थितीत महादजी शिंदे यांनी इंग्रजांवर मात करून बादशाहाला पुन्हा गादीवर बसवले. या कामगिरीवर खूश होऊन बादशाहाने त्यांना 'वकील-इ-मुत्तक' हे पद देऊ केले. याचा अर्थ त्यांना दिवाणी आणि लष्करी अधिकाराची मुखत्यारी देऊ केली. त्यांनी ते पद बाल पेशवे सवाई माधवराव यांच्या वतीने स्वीकारले. या पदामुळे दिल्लीची पातशाही मराठ्यांच्या पूर्ण नियंत्रणात आली. कोसळणाऱ्या बादशाहीचा डोलारा सावरणे हे सोपे काम नव्हते. महादजींनी अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करून मोठ्या जिद्दीने इ.स.१७८४ ते १७९४ या काळात दिल्लीचा कारभार पाहिला.

पानिपतच्या लढाईस जबाबदार असलेल्या नजीबखानाचे वारसदार अद्याप रोहिलखंडात कारस्थाने करतच होते. नजीबाचा नातू गुलाम कादिर याने लाल किल्ल्याचा ताबा घेऊन पैशासाठी बादशाहाचा आणि बेगमांचा छळ केला. बादशाहाचे डोळे काढले आणि खजिना बळकावला. अशा परिस्थितीत महादजींनी कादिरचा पराभव केला. त्याने बळकावलेली संपत्ती जप्त केली आणि ती बादशाहाला परत केली. बादशाहाची दिल्लीच्या गादीवर पुनःस्थापना केली. अशा रीतीने महादजींनी पानिपतच्या लढाईनंतर मराठ्यांची पत परत मिळवून दिली. दिल्लीच्या बादशाहाला मराठ्यांच्या ताब्यात ठेवून भारताचे राजकारण चालवले.

पेशव्यांच्या गृहकलहाचा एक परिणाम म्हणून रघुनाथराव इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला होता. इंग्रजांच्या मदतीने पेशवेपद मिळवण्याचा त्याचा इरादा होता. मराठी मुत्सद्द्यांना हे मान्य नव्हते. त्यामुळे मराठे आणि इंग्रज यांच्यातील संघर्ष अटळ ठरला. मात्र त्यातून एक गोष्ट स्पष्ट झाली की हिंदुस्थानवर राज्य कोणी करायचे याचा अंतिम निर्णय

मराठे आणि इंग्रज या दोन महासत्तांमधील संघर्षातूनच होणार होता.

मुंबईहून इंग्रज बोरघाटमार्गे मराठ्यांवर चालून आले. महादजी शिंदे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठी सेना एकवटली. गनिमी कावा पद्धतीचा वापर करून मराठ्यांनी इंग्रजांना धान्यसामग्री मिळू दिली नाही. उभय सैन्याची गाठ वडगाव (सध्याच्या पुणे-मुंबई रस्त्यावर) येथे पडली. या लढाईत इंग्रजांचा पराभव झाला आणि त्यामुळे रघुनाथरावाला मराठ्यांच्या ताब्यात देणे इंग्रजांना भाग पडले.

दिल्लीवर इ.स.१८०३ पर्यंत मराठ्यांचे नियंत्रण होते. इंग्रजांनी भारत जिंकला, तो मराठ्यांशी लढाया करून, हे लक्षात घेतले म्हणजे महादजींच्या कामगिरीचे मोल लक्षात येते. दिल्लीच्या कारभाराची व्यवस्था लावून ते पुण्यात आले. पुण्याजवळ वानवडी येथे त्यांचा मृत्यू झाला. तेथे त्यांच्या स्मरणार्थ छत्री उभारली आहे.

शिंदे छत्री, वानवडी-पुणे

शिंदे, होळकर व भोसले यांच्याप्रमाणे इतरही काही प्रमुख सरदारांनी मराठ्यांच्या राज्याची उल्लेखनीय सेवा केली.

शिवाजी महाराजांनी उभारलेले आरमार कान्होजी व तुळाजी आंग्रे या पितापुत्रांनी प्रबळ बनवले. या प्रबळ आरमाराच्या जोरावर त्यांनी पोर्तुगीज, इंग्रज व सिद्दी या आरमारी सत्तांना धाकात ठेवले आणि मराठ्यांच्या राज्याच्या किनारपट्टीचे रक्षण केले.

सेनापती खंडेराव दाभाडे व त्याचा पुत्र त्रिंबकराव यांनी गुजरातमध्ये मराठी सत्तेची पायाभरणी केली. खंडेरावाच्या मृत्यूनंतर त्याची पत्नी उमाबाई हिने अहमदाबादच्या मुघल सरदाराचे पारिपत्य केले. तेथील किल्ला जिंकून घेतला. पुढे गायकवाडांनी गुजरातमधील वडोदरा हे आपल्या सत्तेचे केंद्र केले. मध्यप्रदेशातील धार आणि देवासच्या पवारांनी शिंदे व होळकर यांना उत्तरेत मराठ्यांच्या सत्तेचा विस्तार करण्यात मोलाचे साहाय्य केले.

माधवराव पेशव्यांच्या मृत्यूनंतर मराठ्यांच्या राज्याची घडी विस्कटली होती. ती नाना फडणवीस आणि महादजी शिंदे यांनी व्यवस्थित बसवली. महादजी उत्तर भारतात मराठ्यांचे वर्चस्व स्थापण्यात गुंतलेले असताना नाना फडणवीस याने दक्षिणेकडील

नाना फडणवीस

राजकारणाची सूत्रे सांभाळली. या कार्यात पटवर्धन, हरिपंत फडके, रास्ते इत्यादी सरदारांनी त्याला साथ दिली. त्यामुळे मराठ्यांच्या सत्तेचे दक्षिणेत वर्चस्व स्थापन झाले. इंदौरचे होळकर, नागपूरचे भोसले,

गवालियरचे शिंदे, वडोदऱ्याचे गायकवाड यांनी पराक्रम, नेतृत्व, कर्तबगारी इत्यादी गुणांच्याद्वारे मराठ्यांच्या सत्तेला वैभव प्राप्त करून दिले. ते मराठ्यांच्या सत्तेचे अखेरच्या टप्प्यातले आधारस्तंभ होते.

उत्तर व दक्षिण भारतात मराठ्यांच्या सत्तेचे प्रभुत्व निर्माण करण्यात मराठा सरदार यशस्वी झाले. महादजी शिंदे आणि नाना फडणवीस यांच्या मृत्यूनंतर मात्र या सत्तेला उतरती कळा लागली. या काळात रघुनाथरावाचा पुत्र बाजीराव दुसरा हा पेशवा होता. त्याच्याकडे नेतृत्वाचे गुण नव्हते. उलट, अनेक दोषच होते. तो मराठा सरदारांमध्ये ऐक्य निर्माण करू

शकला नाही. मराठा सरदारांमधील दुहीमुळे मराठ्यांची सत्ता आतून पोखरली गेली. अशा अनेक कारणांनी दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात मराठ्यांचा उत्तरेतील व दक्षिणेतील प्रभाव कमी होत गेला. मराठ्यांची जागा इंग्रजांनी घेतली.

इंग्रजांनी इ.स.१८१७ मध्ये पुणे ताब्यात घेऊन तेथे 'युनियन जॅक' हा आपला ध्वज फडकवला. इ.स.१८१८ मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील आष्टीच्या लढाईत इंग्रजांनी मराठ्यांचा पराभव केला आणि त्यामुळे मराठ्यांची सत्ता संपुष्टात आली. ही घटना

भारताच्या इतिहासात एक मोठा बदल घडवणारी ठरली. या घटनेनंतर इंग्रजांनी बहुतांश भारत आपल्या आधिपत्याखाली आणला. भारताचा पाश्चात्य जगाबरोबर संबंध वाढला. त्याबरोबर भारतीय समाजव्यवस्थेत अनेक बदल झाले. अनेक जुन्या गोष्टी निष्प्रभ झाल्या वा बाजूला सारल्या गेल्या. एक मोठे स्थित्यंतर झाले. भारताच्या इतिहासातील मध्ययुग संपले. आधुनिक कालखंडाला सुरुवात झाली.

स्वाध्याय

१. एका शब्दात लिहा.

- (१) इंदौरच्या राज्यकाराभाची सूत्रे सांभाळणाऱ्या -
- (२) नागपूरकर भोसले घराण्यातील सर्वात कर्तबगार व पराक्रमी पुरुष -
- (३) दिल्लीच्या गादीवर बादशाहाला पुनःस्थापना करणारे -
- (४) दक्षिणेतील राजकारणाची सूत्रे सांभाळणारे -

२. घटनाक्रम लिहा.

- (१) आष्टीची लढाई (२) मराठ्यांचे ओडिशावर प्रभुत्व (३) इंग्रजांनी पुण्यात युनियन जॅक फडकवला.

३. लिहिता व्हा.

- (१) अहिल्याबाई होळकर यांनी केलेली कामे
- (२) महादजी शिंदेचा पराक्रम
- (३) गुजरातमधील मराठी सत्ता

४. मराठी सत्ता संपुष्टात येण्यामागची कारणे-चर्चा करा.

उपक्रम

मराठी सत्तेच्या विस्तारासाठी योगदान देणाऱ्या घराण्यांच्या माहितीचा सचित्र संग्रह करा. त्याचे शाळेत प्रदर्शन भरवा.

शनिवारवाडा, पुणे

१३. महाराष्ट्रातील समाजजीवन

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले हिंदवी स्वराज्य हे रयतेचे राज्य होते. रयतेचे कल्याण व्हावे, लोकांवर जुलूम होऊ नये, महाराष्ट्र धर्माचे रक्षण व्हावे असा त्यांचा उदात्त हेतू होता. शिवाजी महाराजांनंतरच्या काळातही मराठी राज्याचा भारतभर विस्तार झाला. मराठ्यांची सत्ता सुमारे १५० वर्षे टिकून राहिली.

मराठी राज्याच्या कारभाराची माहिती आपण मागील पाठांत अभ्यासली. या पाठात आपण त्या काळातील सामाजिक स्थिती व लोकजीवन यांविषयी माहिती घेणार आहोत.

सामाजिक परिस्थिती : शेती आणि शेतीवर आधारित उद्योग हे उत्पादनाचे गावपातळीवरील प्रमुख साधन होते. गावच्या पाटलाकडे गावाचे संरक्षण, तर कुलकर्ण्याकडे महसूल सांभाळण्याची जबाबदारी असे. पाटिलकीच्या कामासाठी पाटलास जमीन इनाम दिलेली असे. त्याला या कामासाठी महसुलातील काही हिस्सा मिळत असे. बलुतेदारांना गावकीसाठी केलेल्या कामांचा मोबदला वस्तुरूपाने मिळत असे. खेड्यातील व्यवसायाचे काळी व पांढरी असे दोन प्रमुख भाग होते. काळीत काम करणारे ते शेतकरी आणि पांढरीत काम करणारे पांढरपेशी. गावगाड्यातील सर्व व्यवहार परस्पर समजुतीने करण्यावर भर असायचा. एकत्र कुटुंब पद्धतीवर भर होता.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

गावात लोहार, सुतार, कुंभार, सोनार इत्यादी बारा बलुतेदार असत. हे बलुतेदार गावकीची कामे करत.

चालीरिती : या काळात बालविवाहाची पद्धत रूढ होती. बहुपत्नित्वाची प्रथा होती. विधवांनी

पुनर्विवाह केल्याची उदाहरणे आहेत. मानवी देहावर अंतिम संस्कार करण्याच्या दहन, दफन आणि विसर्जन पद्धती होत्या. छोट्या-मोठ्या गोष्टींसाठी किंवा लढाईसाठी मुहूर्त पाहिला जायचा. स्वप्न, शकुन यांवर लोकांचा विश्वास होता. देव किंवा ग्रह यांचा कोप होऊ नये म्हणून अनुष्ठाने केली जायची. त्यासाठी दानधर्म केला जात असे. ज्योतिषावर लोकांचा विश्वास होता. शास्त्रीय दृष्टीचा अभाव आणि औषधोपचारापेक्षा नवसाला प्राधान्य होते.

राहणीमान : बहुसंख्य लोक खेड्यांत राहत होते. खेडी स्वयंपूर्ण असत. केवळ मीठ त्यांना इतर ठिकाणांहून मागवून घ्यावे लागत असे. शेतकऱ्यांच्या गरजा मर्यादित होत्या. शेतकरी ज्वारी, बाजरी, गहू, नाचणी, मका, तांदूळ इत्यादी धान्य पिकवत होते. रोजच्या जेवणात भाकरी, कांदा, चटणी आणि कोरड्यास यांचा समावेश असे. आपल्यातील व्यवहार ते वस्तुविनिमय पद्धतीने करत असत. गावातील घरे साधी, माती-विटांची असत. शहरात एकमजली वा दुमजली वाडे असायचे. श्रीमंतांच्या जेवणात भात, वरण, पोळ्या, भाज्या, कोशिंबिरी, दही-दुधाचे पदार्थ असत. धोतर, कुडते, अंगरखा, मुंडासे असा पुरुषांचा पोशाख तर लुगडी, चोळी असा स्त्रियांचा पोशाख असे.

सण-समारंभ : गुढीपाडवा, नागपंचमी, बैलपोळा, दसरा, दिवाळी, मकरसंक्रांत, होळी, ईद इत्यादी सण-उत्सव लोक साजरे करत असत. पेशव्यांच्या काळात गणेशोत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरा केला जायचा. तो घरगुती स्वरूपात साजरा व्हायचा. पेशवे स्वतः गणेशभक्त असल्याने त्याला महत्त्व आले. प्रतिवर्षी भाद्रपद चतुर्थी ते अनंत चतुर्दशीपर्यंत हा उत्सव चालत असे.

दसरा हा साडेतीन मुहूर्तापैकी एक असल्याने तेव्हापासून शुभकार्याची सुरुवात लोक करायचे. या

दिवशी शस्त्रास्त्रांची पूजा करत. सीमोल्लंघन करत. एकमेकांना आपट्याची पाने देत. दसऱ्यानंतर मराठे मोहिमेवर निघत असत. दिवाळीत बलिप्रतिपदा आणि भाऊबीज विशेषकरून साजरी करत असत. खेड्यापाड्यांत जत्रा भरायच्या. जत्रेच्या वेळी कुस्त्यांचे फड भरत असत. गुढीपाडवा या दिवशी गुढी उभारून हा सण साजरा करायचे. उत्सवाच्या वेळी नाचगाणी, डफावरची गाणी, तमाशा इत्यादी मनोरंजनाचे कार्यक्रम व्हायचे. तमाशा हा करमणूक प्रकार लोकप्रिय होता.

बैलपोळा

शिक्षण : या काळातील शिक्षणपद्धतीत पाठशाळा व मदरसा होत्या. लेखन, वाचन, हिशेबाचे शिक्षण घरातून मिळे. मोडी लिपीचा वापर व्यवहारात होत असे.

दळणवळण-प्रवास : घाटमार्ग, सडक, नद्यांवरील पूल या मार्गाने वाहतूक चालायची. धान्य, कापड, वाणसामान यांची वाहतूक बैलांच्या पाठीवरून होत असे. नदीतून जाण्यासाठी होड्यांचा वापर व्हायचा. पत्रांची ने-आण सांडणीस्वार व जासूद करायचे.

खेळ : या काळात विविध खेळ खेळले जायचे. खेळ करमणूक व मनोरंजनाचे साधन होते. कुस्ती, युद्धकला हे खेळ लोकप्रिय होते. मल्लखांब, दंड, कुस्ती, लाठी, दंडपट्टा, बोथाटी हे खेळ खेळले जात. हुतुतू, खोखो, आट्यापाट्या हे मैदानी खेळ तर सोंगट्या, गंजिफा, बुद्धिबळ हे बैठे खेळ लोकप्रिय होते.

मल्लखांब

धर्म व आचार-विचार : हिंदू व मुस्लिम असे दोन प्रमुख धर्म या काळात दिसून येतात. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण उदारतेचे होते. प्रत्येकाने आपापल्या धर्माप्रमाणे वागावे, दुसऱ्यावर आपल्या धर्माची सक्ती करू नये, अशीच विचारधारा या काळात होती. पाठशाळा, देवळे, मदरसा आणि मशिदी यांना सरकारकडून देणग्या दिल्या जात असत. दोन्ही धर्मांचे अनुयायी एकमेकांच्या सणांमध्ये सहभागी होत असत. वारकरी, महानुभाव, दत्त, नाथ, रामदासी हे पंथ प्रचलित होते.

स्त्रियांचे जीवन : स्त्रियांचे या काळातील जीवन कष्टमय होते. माहेर आणि सासर एवढेच तिचे जग असायचे. त्यांच्या शिक्षणाकडे कोणीच लक्ष देत नसे. अपवादात्मक स्त्रियांनी अक्षरओळख, प्रशासन आणि युद्धकौशल्य यांत प्रगती केली होती. यांत वीरमाता जिजाबाई, येसूबाई, महाराणी ताराबाई, उमाबाई दाभाडे, गोपिकाबाई, पुण्यश्लोक अहिल्याबाई, यांचा समावेश होता. बालविवाह, विषमविवाह, वैधव्य, केशवपन, सती, बहुपत्नित्व या प्रथांनी स्त्रियांचे जीवन जखडून टाकले होते. एकंदरीत त्यांचे जगणे अत्यंत प्रतिकूल असे.

इ.स.१६३० ते १८१० या पावणे दोनशे वर्षांच्या कालखंडाला सामान्यपणे मराठेशाही म्हणतात. या कालखंडातील कला-स्थापत्याचा थोडक्यात आढावा आपण पाहूयात.

शिल्पकला : शिवकाळात कसबा गणपती मंदिर जीर्णोद्धार, लाल महाल उभारणी, राजगड व रायगडवरील बांधकामे, जलदुर्ग उभारणी या प्रकारचे स्थापत्य उभारणीचे उल्लेख येतात. हिरोजी इंदुलकर हा त्या काळातील प्रसिद्ध स्थापत्य विशारद होता.

गाव वसवताना शक्यतो काटकोनांतील रस्ते, कडेला दगडी बांधकाम, नदीपात्राच्या कडेला घाट अशी रचना करत. पेशवेकाळात अहमदनगर, विजापूरसारखी पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था पुणे शहरात करण्यात आली होती. पेशव्यांनी भूमिगत नळ, छोटी-छोटी धरणे, बाग-बगीचे, हौद, कारंजी उभारली. पुणे शहराच्या जवळील हडपसर भागातील दिवे घाटातील मस्तानी तलाव स्थापत्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे.

पुण्यातील शनिवारवाडा, विश्रामबागवाडा, नाशिकचा सरकारवाडा, कोपरगावचा रघुनाथ पेशव्यांचा वाडा, सातारकर छत्रपतींचे वाडे, याशिवाय वाई, मेणवली, टोके, श्रीगोंदे, पंढरपूर येथील जुने वाडे मध्ययुगीन वाडा संस्कृतीची चिन्हे आहेत.

वाड्यांच्या बांधकामात कच्च्या व पक्क्या विटा वापरत. लाकडी खांब, तुळ्या, पाट, घडीव दगड, कमानी, उत्तम घोटलेला चुना, नळीच्या कौलांचे छप्पर, चिखल, बांबू यांचा वापर बांधकामात करत असत. वाड्यांच्या सजावटीसाठी चित्रकाम, रंगकाम, काष्ठशिल्प, आरसे यांचा वापर करत.

मंदिरे : शिवकाळातील मंदिरे यादवकालीन हेमाडपंती पद्धतीची आहेत. कोल्हापूरच्या अंबाबाई मंदिराचे शिखर, जोतिबाच्या डोंगरावरील मंदिरे, शिखरशिंगणापूरचा शंभू महादेव, वेरूळच्या घृणेश्वराचे

मंदिर ही शिल्पशास्त्राची उत्तम उदाहरणे होत. प्रतापगडावर भवानी देवीचे व गोव्याला सप्तकोटेश्वराचे मंदिर शिवाजी महाराजांनी बांधले. पेशवेकाळात नाशिकचे काळाराम मंदिर, त्र्यंबकेश्वराचे शिवमंदिर, गोदावरी-प्रवरा या नद्यांच्या संगमावर असणाऱ्या कायगांव व टोके येथील शिवमंदिरे, नेवासे येथील मोहिनीराज मंदिर ही मंदिरे या काळात उभारली गेली.

घृणेश्वर मंदिर

घाट : नदी किंवा संगमाच्या ठिकाणी घडीव दगडी घाट मराठेशाहीचे एक वैशिष्ट्य आहे. या काळातील सर्वात प्रेक्षणीय घाट गोदावरी व प्रवरा नदी यांच्या संगमावरील प्रवरा संगम, टोके येथील होय. पक्क्या बांधणीच्या पायऱ्यांच्या ओळीत, ठरावीक अंतरावर एक पायरी पुढे काढलेली असे. त्यामुळे सगळ्या घाटांचेच रूप खुलून जात असे. पाण्याच्या प्रवाहाने घाट निखळू नये म्हणून ठरावीक अंतरावर भक्कम बुरूज बांधत असत.

चित्रकला : पेशवाई काळात शनिवारवाड्याच्या भिंतींवरील चित्रे महत्त्वाची आहेत. या काळात राघो, तानाजी, अनुपराव, शिवराम, माणकोजी हे महत्त्वाचे चित्रकार होऊन गेले. सवाई माधवराव पेशव्यांच्या काळात गंगाराम तांबट हा प्रख्यात चित्रकार होता. पेशव्यांनी चित्रकलेला उत्तेजन दिले.

पेशवेकाळात पुणे, सातारा, मेणवली, नाशिक, चांदवड आणि निपाणी या भागांतील वाड्यांमध्ये भिंतींवर चित्रे होती. पांडेश्वर, मोरगाव, पाल, बेनवडी, पुण्याजवळील पाषाण या ठिकाणच्या मंदिरांच्या भिंतींवर चित्रे होती. या काळातील चित्रांचे विषय म्हणजे दशावतार, गणपती, शंकर, रामपंचायतन, विदर्भातील जामोद येथील जैन मंदिरातील जिन चरित्र, पौराणिक गोष्टी हे होत. रामायण, महाभारत, सण, उत्सव यांवर आधारित चित्रे असत. पोथ्यांवरील चित्रे, लघुचित्रे, व्यक्तिचित्रे, प्रसंगचित्रेही असत.

शिल्प : शिवकाळातील शिवाजी महाराजांच्या कर्नाटक स्वारीच्या वेळचे मल्लम्मा देसाई भेटीचे शिल्प, भुलेश्वर मंदिरावरील शिल्पकला, व्यक्तिशिल्पे, प्राण्यांची शिल्पे (उदा., हत्ती, मोर, माकडे), टोके येथील मंदिरातील शिल्पे व बाहेरील भागातील शिल्पकला, पुण्यातील त्रिशुंड गणपती मंदिर, मध्यप्रदेशातील अहिल्याबाई होळकर यांची छत्री, नेवासे येथील मोहिनीराज मंदिरातील शिल्पकला महत्त्वाची आहे.

धातुमूर्ती : पेशव्यांनी पुण्यातील पर्वती येथील मंदिरात पार्वती व गणपतीच्या मूर्ती पूजेसाठी तयार करून घेतल्या होत्या. त्याचबरोबर काष्ठशिल्पेसुद्धा तयार होत असत.

वाङ्मय : संतवाङ्मय, पौराणिक आख्याने, टीका वाङ्मय, ओवी, अभंग, ग्रंथ, कथाकाव्ये, चरित्रकथा, संतांची चरित्रे, स्फुट काव्यरचना, देव-देवतांच्या संदर्भातील आरत्या, पोवाडे, बखरी, ऐतिहासिक पत्रे हे वाङ्मयाचे महत्त्वाचे भाग होत.

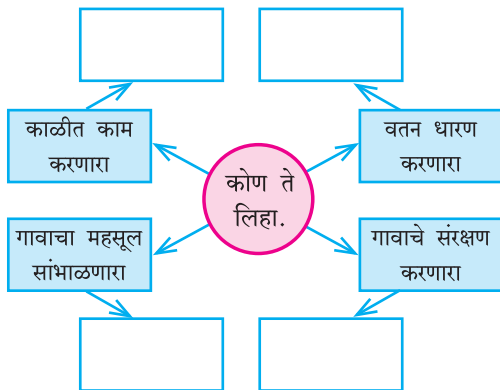
नाट्यकला : दक्षिणेत तंजावर येथे मराठी नाटकांना सतराव्या शतकाच्या अखेरीपासून प्रारंभ झाला होता. सरफोजी राजांनी या कलेस प्रोत्साहन दिले. या नाटकात गायन व नर्तन यांना प्राधान्य असे.

आतापर्यंत आपण मध्ययुगातील कालखंडाचा आढावा घेतला. मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय आणि विस्तार अभ्यासला. पुढील वर्षी आपण आधुनिक कालखंडाचा अभ्यास करणार आहोत.

स्वाध्याय

१. तक्ता पूर्ण करा.

२. समाजात कोणकोणत्या अनिष्ट चालीरिती प्रचलित आहेत ? त्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.

३. तुमच्या परिसरात कोणकोणते सण व उत्सव साजरे केले जातात, याविषयी सविस्तर टिपण तयार करा.

४. खालील मुद्द्यांच्या आधारे शिवकालीन समाजजीवन व सध्याचे समाजजीवन यांची तुलना करा.

क्र.	मुद्दे	शिवकालीन समाजजीवन	सध्याचे समाजजीवन
१.	व्यवहार		
२.	घरे		पक्की बांधलेली सिमेंट, काँक्रीटची अनेक मजली घरे
३.	दळणवळण		बस, रेल्वे, विमान
४.	मनोरंजन		
५.	लिपी		

उपक्रम

आपल्या देशातील कर्तृत्ववान स्त्रियांविषयी माहिती मिळवा. त्याचे वर्गात वाचन करा. उदा., पी.व्ही. सिंधू, साक्षी मलिक

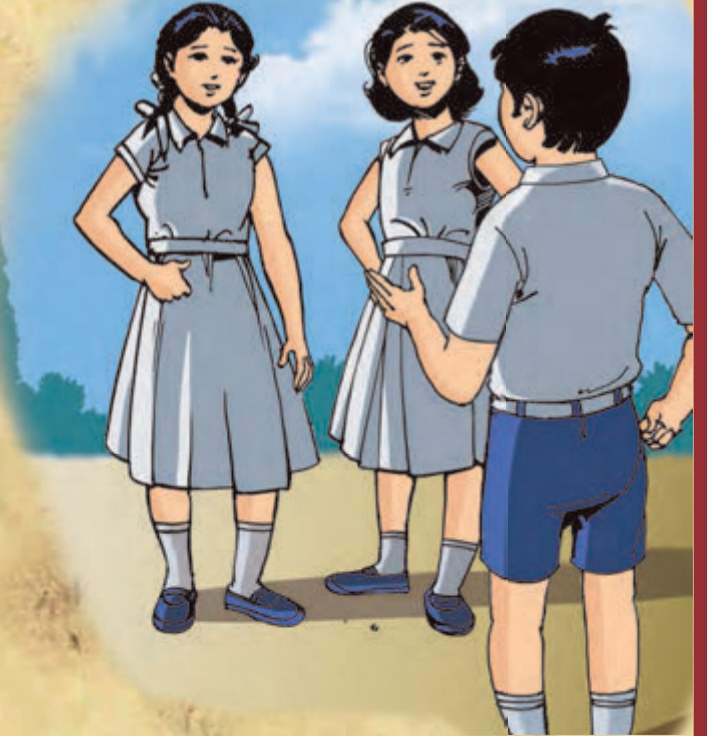

नागरिकशास्त्र

- अनुक्रमणिका -

आपले संविधान

क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	आपल्या संविधानाची ओळख	६३
२.	संविधानाची उद्देशिका	६८
३.	संविधानाची वैशिष्ट्ये	७२
४.	मूलभूत हक्क भाग-१	७६
५.	मूलभूत हक्क भाग-२	८०
६.	मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये	८३

क्षमता विधाने

क्र.	घटक	क्षमता
१.	संविधानाची ओळख	- संविधान सभेच्या कार्यपद्धतीत विरोधी मतांचा उचित आदर केला गेल्याचे समजून घेणे. - संविधानाच्या निर्मितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या योगदानाचे महत्त्व जाणणे. - न्याय, स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांच्या आधारे नव्या समाजाची निर्मिती करणे हे संविधानाचे उद्दिष्ट होते हे जाणणे. - लोकशाही मूल्यांनुसार आचरण करणे.
२.	संविधानाची उद्देशिका	- संविधानाच्या उद्देशिकेतील मूल्ये मानवतावादी आहेत हे समजून घेणे. - सार्वभौमत्व संकल्पना समजून घेणे. - लोकशाहीत राज्यकारभाराची सत्ता लोकांच्या हाती असते हे जाणून घेणे. - लोकशाहीत निर्णय चर्चा-विचारविनिमयांच्या आधारे सामूहिकरीत्या घेतले जातात हे समजून घेणे.
३.	संविधानाची वैशिष्ट्ये	- संविधानाची वैशिष्ट्ये सांगता येणे. - लोकशाही शासनव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये सांगता येणे. - संघराज्य व्यवस्थेत दोन पातळ्यांवर शासनसंस्था काम करतात हे माहीत करून घेणे.
४.	मूलभूत हक्क	- संविधानात नमूद केलेल्या हक्कांना न्यायालयाचे विशेष संरक्षण असते हे जाणून घेणे. - मूलभूत हक्क सर्व पातळ्यांवरील शासनसंस्थांना बंधनकारक असतात हे सांगता येणे. - कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान असतात ही जाणीव विकसित होणे. - भारतातील धार्मिक विविधतेचा आदर करण्याची वृत्ती विकसित करणे. - सर्व अल्पसंख्याकांना आपली भाषा, लिपी, साहित्य जतन करता येते हे जाणून घेणे. - कोणत्याही व्यक्तीला विनाकारण बेकायदेशीर रीतीने अटक करून स्थानबद्ध करता येत नाही याविषयी माहिती करून घेणे.
५.	मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये	- मार्गदर्शक तत्त्वांवर आधारित झालेल्या कायद्यांची सूची करता येणे. - मार्गदर्शक तत्त्वांना न्यायालयीन संरक्षण नाही, परंतु ती शासनावर बंधनकारक आहेत हे समजून घेणे. - राष्ट्रीय चिन्हांविषयी आदर बाळगण्याची भावना विकसित होणे. - पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी योग्य कृती करण्यात पुढाकार घेणे. - स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेचा आदर करण्याची वृत्ती जोपासणे. - अंधश्रद्धा दूर करून वैज्ञानिक दृष्टिकोन जोपासण्यास प्रवृत्त करणे. - भारतीयत्वाची जाण विकसित होणे.

१. आपल्या संविधानाची ओळख

चला, थोडी उजळणी करूया !

यामागील इयत्तांच्या नागरिकशास्त्राच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये आपण नियमांच्या आवश्यकतेविषयीचे बरेच मुद्दे समजून घेतले. कुटुंब, शाळा, आपले गाव किंवा शहर यांचे व्यवहार सुरळीतपणे चालावेत म्हणून आपण संकेत व नियम पाळतो. कुटुंबात नियम नसतात, परंतु प्रत्येक कुटुंबातील सदस्यांनी कसे वागावे याविषयी काही संकेत असतात. शाळेत प्रवेशासंबंधी, गणवेश आणि अभ्यास यांविषयी नियम असतात. विविध स्पर्धांचेही नियम असतात. आपल्या गावाचा आणि शहराचा कारभारही नियमांनुसार चालतो. याचप्रमाणे आपल्या देशाचा कारभारही नियमांनुसारच चालतो. कुटुंब, शाळा, गाव अथवा शहरांसंबंधी असणारे नियम मर्यादित स्वरूपाचे असतात, परंतु देशाच्या कारभारासंबंधीचे नियम किंवा तरतुदी मात्र व्यापक असतात.

समीर आणि वंदनाला पडलेले प्रश्न तुम्हांला विचारावेसे वाटतात का ?

- देशाचा कारभार ज्या नियमांनुसार किंवा तरतुदींनुसार चालतो, ते नियम कुठे असतात ?
- ते नियम कोण तयार करते ? त्यांचे पालन बंधनकारक असते का ?

खालील मजकुरात तुम्हांला त्याची उत्तरे सापडतात का बघा.

संविधान : अर्थ

देशाच्या कारभारासंबंधीच्या तरतुदी एकत्रितपणे व सुसूत्रपणे ज्या ग्रंथात नमूद केलेल्या असतात त्याला 'संविधान' असे म्हणतात. याचाच अर्थ संविधान म्हणजे देशाच्या राज्यकारभारासंबंधीच्या

तरतुदींचा लिखित दस्तऐवज होय. जनतेकडून निवडून आलेल्या प्रतिनिधींमधून शासन किंवा सरकार स्थापन केले जाते. संविधानातील तरतुदींनुसारच राज्यकारभार करण्याचे शासनावर बंधन असते. संविधानातील तरतुदी किंवा त्यात नमूद केलेला कायदा मूलभूत असतो. संविधानास विसंगत ठरतील असे कायदे शासनाला करता येत नाहीत. असे केल्यास ते कायदे न्यायमंडळ रद्द ठरवू शकते.

संविधानातील तरतुदी :

संविधानातील तरतुदी अनेकविध बाबींविषयी असतात. उदा., नागरिकत्व, नागरिकांचे हक्क, नागरिक आणि शासनसंस्था यांच्यातील संबंध, शासनाने करायच्या कायद्यांचे विषय, निवडणुका, शासनावरील मर्यादा व राज्याचे अधिकारक्षेत्र इत्यादी.

संविधानानुसार राज्यकारभार करण्याचे तत्त्व बहुतेक सर्वच देशांनी स्वीकारले आहे. असे असले तरी प्रत्येक देशाच्या संविधानाचे स्वरूप वेगवेगळे असते. इतिहास, समाजरचना, संस्कृती, परंपरा इत्यादी बाबतींत देशादेशांमध्ये भिन्नता असते किंवा वेगळेपण असते. त्याचप्रमाणे राष्ट्रांच्या गरजा व उद्दिष्टेही भिन्न असू शकतात. त्यास अनुरूप असे संविधान निर्माण करण्याचा प्रयत्न ते ते राष्ट्र करते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

अमेरिका, इंग्लंड या देशांचा राज्यकारभार संविधानानुसार चालतो, परंतु दोन्ही संविधानांमध्ये फरक आहे. उदा., अमेरिकेचे संविधान इ.स.१७८९ मध्ये अमलात आले. ते लिखित असून त्यात केवळ ७ कलमांचा समावेश आहे. परंतु २२५ वर्षांपेक्षा अधिक काळ लोटला असूनही त्याच संविधानानुसार आजही अमेरिकेचा राज्यकारभार चालवला जातो.

इंग्लंड या देशाला अनेक शतकांचा इतिहास आहे. राज्यकारभाराविषयीचे नियम या देशात संकेत, रूढी, परंपरेच्या स्वरूपांत आढळतात. तरीपण त्यांचे काटेकोरपणे पालन केले जाते. १२१५ साली झालेल्या मॅग्नार्का क़ारापासून इंग्लंडचे संविधान विकसित होत गेले. काही लिखित नियमांचा समावेश असला तरी इंग्लंडचे संविधान प्रामुख्याने अलिखित आहे.

चला, शोधू या !

तुम्हांला आवडणाऱ्या कोणत्याही एका देशाच्या संविधानाविषयी खालील मुद्द्यांच्या आधारे थोडक्यात माहिती मिळवा :

देशाचे नाव, संविधान निर्मितीचे वर्ष, संविधानाची दोन वैशिष्ट्ये.

संविधानाची आवश्यकता : संविधानात नमूद केलेल्या तरतुदीनुसार किंवा नियमांनुसार राज्यकारभार करण्याचे अनेक फायदे असतात.

- शासनाला नियमांच्या चौकटीत राहूनच राज्यकारभार करावा लागतो. त्यामुळे त्यांना मिळालेल्या अधिकाराचा किंवा सत्तेचा दुरुपयोग होण्याची शक्यता कमी असते.
- संविधानात नागरिकांचे हक्क व त्यांच्या स्वातंत्र्याचा उल्लेख असतो. शासनाला ते हक्क हिरावून घेता येत नाहीत म्हणून नागरिकांचे हक्क व स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते.
- संविधानातील तरतुदीनुसार राज्यकारभार करणे म्हणजे कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करण्यासारखे आहे. कारण त्यात सत्तेच्या गैरवापराला किंवा मनमानी कारभाराला वाव नसतो.
- संविधानानुसार राज्यकारभार होत असल्याचे पाहून सामान्य माणसांचा शासनावरील विश्वास वाढतो. त्यातून ते सहभागाला उत्सुक होतात. सामान्य

माणसांच्या वाढत्या सहभागामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होते.

- संविधान त्या त्या देशासमोर काही राजकीय आदर्श ठेवते. त्या दिशेने वाटचाल करण्याचे बंधनही त्या राष्ट्रावर असते. त्यातून जागतिक शांतता व सुरक्षितता, मानवी हक्कांचे संवर्धन होण्यास पोषक वातावरण निर्माण होते.
- नागरिकांच्या कर्तव्याचा उल्लेख संविधानात असल्याने नागरिकांची जबाबदारीही निश्चित होते.

राज्यकारभार म्हणजे काय ?

देशाच्या राज्यकारभारात कोणत्या बाबी सामावलेल्या असतात ?

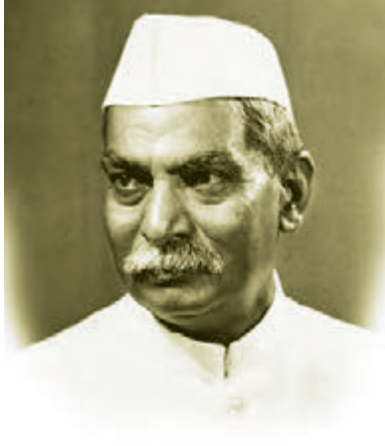
देशाच्या सीमारेषांचे संरक्षण करणे, परकीय आक्रमणापासून जनतेचे रक्षण करणे इथपासून ते दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार निर्मिती, शिक्षण व आरोग्य सेवा, उद्योग व्यवसायांना प्रोत्साहन, दुर्बल घटकांचे संरक्षण, महिला, बालके व आदिवासींच्या प्रगतीसाठी उपाययोजना इत्यादी अनेक विषयांबाबत शासनाला कायदे करावे लागतात. कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे समाजात योग्य ते बदल घडवून आणावे लागतात. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास आधुनिक काळातील शासनाला अवकाश संशोधनापासून ते सार्वजनिक स्वच्छतेपर्यंतच्या सर्व बाबींसंबंधी निर्णय घ्यावे लागतात. यालाच राज्यकारभार असे म्हणता येईल.

संविधानाचा अर्थ व त्याची आवश्यकता समजून घेतल्यानंतर आता आपण भारताच्या संविधानाची निर्मिती कशी झाली हे जाणून घेऊ.

संविधान निर्मितीची पार्श्वभूमी : भारताच्या संविधान निर्मितीला इ.स.१९४६ पासूनच सुरुवात झाली. स्वतंत्र भारताचा राज्यकारभार ब्रिटिशांनी तयार केलेल्या कायद्यानुसार चालणार नाही तर तो भारतीयांनी स्वतः तयार केलेल्या कायद्यानुसार चालेल असा स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांचा आग्रह होता. त्यानुसार भारताचे संविधान तयार करण्यासाठी

एक समिती स्थापन करण्यात आली. ती समिती 'संविधान सभा' म्हणून ओळखली जाते.

संविधान सभा : आपला देश १५ ऑगस्ट १९४७

डॉ.राजेंद्रप्रसाद

रोजी स्वतंत्र झाला. तत्पूर्वी भारतावर इंग्रजांचे राज्य होते. इंग्रज सरकारने राज्यकारभाराच्या सोईसाठी मुंबई प्रांत, बंगाल प्रांत व मद्रास प्रांत यांसारखे विभाग पाडले होते. या प्रांतांमधील कारभार

तेथील लोकप्रतिनिधींमार्फत चालवला जात होता. त्याचबरोबर देशातील काही भागांचा कारभार तेथील स्थानिक राजे पाहत होते. अशा भागांना संस्थाने म्हणत व त्यांचे प्रमुख संस्थानिक म्हणून ओळखले जात. संविधान सभेत प्रांत आणि संस्थानांचे प्रतिनिधी यांचा समावेश होता.

संविधान सभेत एकूण २९९ सदस्य होते. डॉ.राजेंद्रप्रसाद हे संविधान सभेचे अध्यक्ष होते.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे मसुदा समितीचे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

अध्यक्ष होते. त्यांचा विविध देशांच्या संविधानाचा गाढा अभ्यास होता. त्यांनी अहोरात्र अभ्यास व चिंतन करून संविधानाचा मसुदा तयार केला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार

केलेला संविधानाचा मसुदा संविधान सभेपुढे मांडण्यात

आला. त्यावर कलमवार चर्चा झाली. अनेक दुरुस्त्या सुचवण्यात आल्या. संविधानाचा मसुदा संविधान सभेपुढे मांडण्याचे, त्याविषयी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरे देण्याचे, तसेच संविधान सभेच्या सूचनांनुसार मूळ मसुद्यात फेरबदल करण्याचे, प्रत्येक तरतूद निर्दोष करण्याचे काम डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. भारताच्या संविधान निर्मितीतील या योगदानामुळे त्यांना 'भारतीय संविधानाचे शिल्पकार' म्हणतात.

संपूर्ण संविधान लिहून पूर्ण झाल्यानंतर संविधान सभेने त्यास मान्यता दिली व त्याचा स्वीकार २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी केला. म्हणून २६ नोव्हेंबर हा दिवस 'संविधान दिन' म्हणून साजरा केला जातो. २६ जानेवारी १९५० पासून संविधानातील तरतुदींनुसार

किती अभिमानास्पद बाब आहे ही !

- संविधान सभेत चर्चा व विचारविनिमयाच्या आधारे निर्णय घेण्यात आले. विरोधी मतांचा आदर व त्यांच्या योग्य सूचनांचा स्वीकार हे तेथील कामकाजाचे वैशिष्ट्य होते.
- संविधान लिहून पूर्ण करण्यासाठी २ वर्षे, ११ महिने आणि १७ दिवस इतका कालावधी लागला.
- मूळ संविधानात २२ भाग, ३९५ कलमे आणि ८ परिशिष्टे यांचा समावेश होता.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

संविधान सभेत डॉ. राजेंद्रप्रसाद, पं. जवाहरलाल नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना अबुल कलाम आझाद, सरोजिनी नायडू, जे.बी. कृपलानी, राजकुमारी अमृत कौर, दुर्गाबाई देशमुख, हंसाबेन मेहता असे अनेक मान्यवर सदस्य होते. बी.एन.राव या कायदेतज्ज्ञाची संविधान सभेचे कायदेविषयक सल्लागार म्हणून नेमणूक झाली होती.

देशाचा राज्यकारभार चालवण्यास सुरुवात झाली. या दिवसापासून भारताचे प्रजासत्ताक राज्य अस्तित्वात

आले. म्हणूनच २६ जानेवारी हा दिवस आपण 'प्रजासत्ताक दिन' म्हणून साजरा करतो.

पं.जवाहरलाल नेहरू

सरदार वल्लभभाई पटेल

मौलाना आझाद

सरोजिनी नायडू

करून पहा.

तुमच्या वर्गाचा कारभार नियमांनुसार चालावा असे तुम्हांला वाटते ना ? त्यात कोणत्या नियमांचा तुम्ही समावेश कराल ? तर मग वर्गासाठी एक नियमावली तयार करा.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान जलव्यवस्थापन, परराष्ट्र संबंध, राष्ट्रीय सुरक्षा, पत्रकारिता, अर्थकारण, सामाजिक न्याय अशा विविध क्षेत्रांत होते.

भारतीय संविधानाचा मसुदा संविधान सभेचे अध्यक्ष डॉ.राजेंद्रप्रसाद यांना सादर करताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

स्वाध्याय

१. पुढील संकल्पना स्पष्ट करा.

- (१) संविधानातील तरतुदी
- (२) संविधान दिन

२. चर्चा करा.

- (१) संविधान समितीची स्थापना केली गेली.
- (२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणतात.
- (३) देशाच्या राज्यकारभारात समाविष्ट असणाऱ्या बाबी.

३. योग्य पर्याय निवडा.

- (१) कोणत्या देशाचे संविधान पूर्णतः लिखित नाही ?
 (अ) अमेरिका (ब) भारत
 (क) इंग्लंड (ड) यांपैकी नाही.
- (२) संविधान सभेचे अध्यक्ष कोण होते ?
 (अ) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
 (ब) डॉ.राजेंद्रप्रसाद
 (क) दुर्गाबाई देशमुख
 (ड) बी.एन.राव
- (३) खालीलपैकी कोण संविधान सभेचे सदस्य नव्हते ?
 (अ) महात्मा गांधी
 (ब) मौलाना आझाद

(क) राजकुमारी अमृत कौर

(ड) हंसाबेन मेहता

(४) मसुदा समितीचे अध्यक्ष कोण होते ?

(अ) डॉ. राजेंद्रप्रसाद

(ब) सरदार वल्लभभाई पटेल

(क) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

(ड) जे.बी.कृपलानी

४. तुमचे मत लिहा.

- (१) शासनाला कोणकोणत्या विषयांवर कायदे करावे लागतात ?
- (२) २६ जानेवारी हा दिवस आपण प्रजासत्ताक दिन म्हणून का साजरा करतो ?
- (३) संविधानातील तरतुदीनुसार राज्यकारभार करण्याचे फायदे.

उपक्रम

- (१) संविधान सभेसाठी विविध समित्यांची स्थापना झाली. त्यांच्याविषयी माहिती मिळवा व समित्यांच्या नावांचा तक्ता तयार करा आणि नावांसह चित्रांचा संग्रह करा.
- (२) 'संविधान दिन' शाळेत कसा साजरा झाला त्याचा अहवाल तयार करा.
- (३) संविधान सभेतील सदस्यांच्या फोटोंचा संग्रह करा.

२. संविधानाची उद्देशिका

मागील पाठात आपण काय शिकलो बरे !

- संविधान म्हणजे राज्यकारभाराचे नियम स्पष्ट करणारा एक महत्वाचा दस्तऐवज असतो.
- संविधान सभेने भारताच्या संविधानाची निर्मिती केली.
- संविधानामुळे आपल्या लोकप्रतिनिधींना कायद्यानुसारच राज्याचे व्यवहार करावे लागतात.

संविधान हा आपल्या देशाचा मूलभूत आणि सर्वश्रेष्ठ कायदा आहे. कोणताही कायदा करण्यामागे काही निश्चित उद्दिष्टे किंवा हेतू असतात. ती उद्दिष्टे किंवा हेतू स्पष्ट केल्यानंतर सविस्तरपणे कायद्यातील अन्य तरतुदी केल्या जातात. त्यांची एकत्रितपणे थोडक्यात व सुसंगत रीतीने केलेली मांडणी म्हणजे प्रस्तावना होय. या प्रस्तावनेला उद्देशिका असे म्हणतात. उद्देशिकेलाच भारतीय संविधानाची 'प्रस्ताविका' किंवा 'सरनामा' असेही म्हटले जाते. उद्देशिका ही आपल्या संविधानाची उद्दिष्टे स्पष्ट करते.

करून पहा.

संविधानाची उद्देशिका वाचा. त्यातील शब्दांची सूची तयार करा. हे शब्द तुम्ही इतरत्र कोठे वाचता ?

आपण सर्व भारताचे नागरिक आहोत. आपणा सर्वांना एक देश म्हणून काय मिळवायचे आहे हे उद्देशिका सांगते. यातील मूल्ये, विचार आणि हेतू उदात्त आहेत. ते कसे प्राप्त करायचे याविषयीच्या तरतुदी संपूर्ण संविधानातून स्पष्ट केल्या आहेत.

संविधानाच्या उद्देशिकेची सुरुवात 'आम्ही

भारताचे लोक' या शब्दांनी होते. भारताचे एक 'सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही गणराज्य' निर्माण करण्याच्या भारतीयांच्या निर्धाराविषयी त्यात सांगितले आहे. त्यातील प्रत्येक संज्ञेचा अर्थ आपण समजून घेऊ.

(१) सार्वभौम राज्य : भारतावर बराच काळ ब्रिटिशांची राजवट होती. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ही राजवट संपली. आपला देश स्वतंत्र झाला. भारताला सार्वभौमत्व प्राप्त झाले. आपण आपल्या देशात योग्य वाटतील असे निर्णय घेण्यास स्वतंत्र आहोत. एखादे राज्य परकीय नियंत्रणाखाली नसणे असा सार्वभौम या शब्दाचा अर्थ आहे.

आपल्या संपूर्ण स्वातंत्र्यलढ्याचे सर्वात महत्वाचे उद्दिष्ट सार्वभौमत्व प्राप्त करणे हे होते. सार्वभौमत्व म्हणजे राज्यकारभार करण्याचा सर्वश्रेष्ठ अधिकार होय. लोकशाहीत सार्वभौमत्व हे जनतेच्या हाती असते. जनता आपले प्रतिनिधी निवडून देऊन त्यांना त्यांचे सार्वभौम अधिकार वापरण्याची परवानगी देते. आपल्या देशाच्या अंतर्गत कोणते कायदे करावेत हे ठरवण्याचा अधिकार जनतेला व जनतेने निवडून दिलेल्या शासनसंस्थेला असतो.

(२) समाजवादी राज्य : समाजवादी राज्य म्हणजे असे राज्य जिथे गरीब-श्रीमंत यांच्यात मोठी दरी नसते. देशाच्या संपत्तीवर सर्वांचा हक्क असतो. संपत्तीचे केंद्रीकरण काही लोकांच्याच हाती होणार नाही याची काळजी घेतली जाते.

(३) धर्मनिरपेक्ष राज्य : उद्देशिकेने धर्मनिरपेक्षता हे आपले उद्दिष्ट असल्याचे सांगितले आहे. धर्मनिरपेक्ष राज्यात सर्व धर्मांना समान मानले जाते.

कोणत्याही एकाच धर्माला राज्याचा धर्म मानला जात नाही. नागरिकांना आपापल्या धर्माचे पालन करण्याची मुभा असते. नागरिकांमध्ये धर्माच्या आधारावर भेदभाव करता येत नाही.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

धर्मनिरपेक्षतेच्या मार्गाने आपण आपल्या समाजाची बहुधार्मिकता जपण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्याला संविधानाने जे अनेक हक्क दिले आहेत, त्यांचा आपल्याला अमर्याद किंवा हवा तसा वापर करता येत नाही. धार्मिक स्वातंत्र्याचेही तसेच आहे. आपण जेव्हा सण, उत्सव साजरे करतो, तेव्हा आपल्याला सार्वजनिक स्वच्छता, आरोग्य व पर्यावरण यांचा विचार करणेही आवश्यक असते.

(४) लोकशाही राज्य : लोकशाहीत राज्यकारभाराची सत्ता लोकांच्या हाती असते. त्यांच्या इच्छेनुसार सरकार निर्णय घेते आणि धोरणे आखते. शासनाला सर्वांच्या कल्याणासाठी महत्त्वाचे आर्थिक, सामाजिक असे निर्णय घ्यावे लागतात. असे निर्णय रोजच्या रोज सर्व लोकांना एकत्र येऊन घेणे शक्य नसते. म्हणून ठरावीक काळानंतर निवडणुका होतात. या निवडणुकांमध्ये मतदार मत देऊन आपले प्रतिनिधी निवडतात. निवडून आलेले प्रतिनिधी संविधानाने निर्माण केलेल्या संसद, कार्यकारी मंडळ अशा संस्थांमध्ये जातात. संविधानानेच नमूद केलेल्या किंवा सांगितलेल्या प्रक्रियेने संपूर्ण जनतेसाठी निर्णय घेतात.

(५) गणराज्य : आपल्या देशात लोकशाहीबरोबर गणराज्य पद्धती आहे. गणराज्यात सर्व सार्वजनिक पदे लोकांकडून निवडून दिली जातात. कोणतेही सार्वजनिक पद वंशपरंपरेने येत नाही.

राष्ट्रपती, प्रधानमंत्री, राज्यपाल, मुख्यमंत्री, महापौर, सरपंच यांसारखी पदे सार्वजनिक असतात. त्या पदांवर विशिष्ट वयाची अट पूर्ण करणाऱ्या कोणत्याही भारतीय नागरिकाला निवडणूक लढवून जाता येते. राजसत्ताक पद्धतीत ही पदे वंशपरंपरेने एकाच कुटुंबातील व्यक्तींकडे जातात.

चर्चा करा.

‘माझे कुटुंब’ यावर दीपाने काय लिहिले आहे हे वाचा.

लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणुका नाहीत. माझे आई-बाबा घरातले सगळे काम एकत्रितपणे करतात. त्यात आमचाही वाटा असतो. परस्परांशी बोलताना आम्ही शक्यतो न भांडता बोलतो. भांडलो तरी लवकरच ते मिटवून परस्परांचे म्हणणे ऐकून घेतो. आजी-आजोबांनाही कोणताही बदल करायचा असेल तर विचारले जाते. अनुजाला शेतीच्या अभ्यासात संशोधन करायचे आहे. तिचा निर्णय सर्वांना आवडला.

दीपाच्या घरात लोकशाही पद्धत आहे, असे तुम्हांला वाटते का ? लोकशाहीची कोणती वैशिष्ट्ये या परिच्छेदात आढळतात ?

उद्देशिकेने सर्व भारतीय नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य व समता या तीन मूल्यांची व त्यानुसार व्यवहार करण्याची, कायदे करून ती मूल्ये प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्याची हमी दिली आहे. या मूल्यांचा अर्थ आपण समजून घेऊ.

(१) न्याय : अन्याय दूर करून सर्वांना आपल्या प्रगतीची संधी मिळवून देणे म्हणजे न्याय होय. सर्व लोकांचे कल्याण होईल या दृष्टीने उपाययोजना करणे म्हणजे न्याय प्रस्थापित करणे होय. उद्देशिकेमध्ये न्यायाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे –

(अ) सामाजिक न्याय : व्यक्तींमध्ये जात, धर्म, वंश, भाषा, प्रदेश, जन्मस्थान अथवा लिंग यांवर आधारित कोणताही भेदभाव करू नये. सर्वांचा दर्जा माणूस म्हणून सारखाच असतो.

(ब) आर्थिक न्याय : भूक, उपासमार, कुपोषण या बाबी गरिबीमुळे किंवा दारिद्र्यामुळे निर्माण होतात. गरिबी दूर करायची असेल तर प्रत्येकाला आपले व कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी

उपजीविकेचे साधन मिळवण्याचा हक्क आहे. आपल्या संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला हा अधिकार कोणत्याही भेदभावाशिवाय दिला आहे.

(क) राजकीय न्याय : राज्यकारभारात भाग घेण्याचा सर्वांना समान हक्क असावा म्हणून आपण प्रौढ मतदान पद्धती स्वीकारली आहे. त्यानुसार वयाची १८ वर्षे पूर्ण करणाऱ्या सर्व नागरिकांना मत देण्याचा अधिकार आहे.

(२) स्वातंत्र्य : स्वातंत्र्य म्हणजे आपल्यावर जाचक, अयोग्य निर्बंध नसणे, आपल्यातील क्षमतांचा विकास करण्यास पोषक वातावरण असणे होय. लोकशाहीत नागरिकांना स्वातंत्र्य असते, स्वातंत्र्य असेल तरच लोकशाही प्रगल्भ होते.

विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे व्यक्तीचे मूलभूत स्वातंत्र्य आहे. प्रत्येकाला आपले मत व विचार व्यक्त करता येतात. विचारांच्या देवाणघेवाणीने आपल्यातील सहकार्य आणि एकोपा वाढतो व त्याचबरोबर एखाद्या समस्येच्या अनेक बाजूही आपल्याला समजतात.

श्रद्धा, समजुती व उपासनेच्या स्वातंत्र्यातून प्रामुख्याने धार्मिक स्वातंत्र्य व्यक्त होते. आपल्या धर्माच्या किंवा आपल्या पसंतीच्या धर्माच्या शिकवणुकीनुसार वागण्याचे स्वातंत्र्य प्रत्येक भारतीय नागरिकाला आहे. आपले सण-उत्सव साजरे करण्याचे, श्रद्धास्थाने बाळगण्याचे व उपासनेचे स्वातंत्र्य यात अभिप्रेत आहे.

(३) समता : उद्देशिकेने भारतीय नागरिकांना दर्जा आणि संधी याबाबतीत समतेची हमी दिली आहे.

जात, धर्म, वंश, लिंग, जन्मस्थान इत्यादींवर आधारित भेदभाव न करता माणूस म्हणून सर्वांचा दर्जा समान असेल, असा याचा अर्थ आहे. उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असे भेद न करणे म्हणजे समान दर्जाची हमी देणे होय. उद्देशिकेने 'संधीची समानता' महत्त्वाची मानली आहे. आपल्या विकासाच्या संधी

सर्वांना प्राप्त होतील, त्या उपलब्ध करून देताना कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.

चर्चा करा.

स्वातंत्र्यासंबंधी काही विधाने खाली दिली आहेत. त्यावर चर्चा करा.

- सण-उत्सव सार्वजनिकरीत्या साजरे करताना काही नियम पाळावे लागतात. त्यामुळे आपल्या स्वातंत्र्यावर बंधन येत नाही.
- स्वातंत्र्य म्हणजे मनाला येईल तसे वागणे नाही तर जबाबदारीने वागणे होय.

संविधानाच्या उद्देशिकेत एका अगदी वेगळ्या आदर्शाचा किंवा तत्त्वाचा उल्लेख केला आहे. तो आदर्श किंवा ते तत्त्व म्हणजे बंधुभावाची निर्मिती करण्याचे उद्दिष्ट आणि व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपण्याची हमी होय.

बंधुता : संविधानकारांना असे वाटत होते, की केवळ न्यायाची, स्वातंत्र्याची आणि समतेची हमी देऊन भारतीय समाजात समता निर्माण होणार नाही. त्यासाठी कितीही कायदे केले तरी जोपर्यंत भारतीयांमध्ये बंधुता असणार नाही, तोपर्यंत या कायद्यांचा उपयोग होणार नाही. म्हणूनच बंधुभावाची निर्मिती हे उद्दिष्ट उद्देशिकेत समाविष्ट केले आहे. बंधुता असणे म्हणजे आपल्या देशातील सर्व नागरिकांविषयी आणि परस्परांविषयी आत्मीयतेची भावना असणे. बंधुभाव परस्परांबद्दल सहानुभूतीची भावना निर्माण करतो. एकमेकांच्या समस्यांबाबत लोक संवेदनशीलतेने विचार करतात.

बंधुभाव आणि व्यक्तिप्रतिष्ठा यांचा निकटचा संबंध आहे. व्यक्तिप्रतिष्ठा म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला माणूस म्हणून सन्मान असतो. तो जात, धर्म, वंश, लिंग, भाषा इत्यादी बाबींवर ठरत नाही. आपल्याला ज्याप्रमाणे इतरांनी आदराने आणि सन्मानाने वागवावे असे वाटते, तसाच आदर आणि सन्मान आपण अन्य व्यक्तींचा केला पाहिजे.

जेव्हा प्रत्येक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीचा आदर करून तिच्या स्वातंत्र्य व हक्काचा सन्मान करेल, तेव्हा आपोआप व्यक्तिप्रतिष्ठा निर्माण होईल. अशा वातावरणात बंधुभावही सहजरीत्या वाढीस लागेल. न्याय व समतेवर आधारलेल्या नव्या समाजाच्या

निर्मितीचे कामही अधिक सोपे होईल. भारताच्या संविधानाच्या उद्देशिकेतून याचे मार्गदर्शन प्राप्त होते.

भारताच्या जनतेने हे संविधान स्वतःस अर्पण केले आहे या उल्लेखाने उद्देशिकेचा शेवट होतो.

स्वाध्याय

१. शोधा आणि लिहा.

धु	ध	र्म	नि	र	पे	क्ष
स	स	र	आ	ना	भा	लो
र	बं	धु	भा	व	क	क्ष
ना	भा	व	धु	शा	क्ष	नि
मा	मा	लो	ही	य	ए	र

- (१) देशातील सर्व नागरिकांविषयी आणि परस्परांविषयी आत्मीयतेची भावना असणे.
- (२) राज्यकारभाराची सत्ता लोकांच्या हाती असणे.
- (३) उद्देशिकेलाच म्हटले जाते.
- (४) सर्व धर्मांना समान मानणे.

२. लिहिणे होऊया.

- (१) धर्मनिरपेक्ष राज्यात कोणत्या तरतुदी असतात ?
- (२) प्रौढ मतदान पद्धती म्हणजे काय ?
- (३) आर्थिक न्यायामुळे नागरिकांना कोणते हक्क मिळतात ?
- (४) समाजात व्यक्तिप्रतिष्ठा कशी निर्माण होईल ?

३. आपल्याला मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा उपयोग आपण कशाप्रकारे केला पाहिजे, तुमचे मत लिहा/सांगा.

४. संकल्पना स्पष्ट करा.

- (१) समाजवादी राज्य -
- (२) समता -
- (३) सार्वभौम राज्य -
- (४) संधीची समानता -

५. भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत कोणकोणत्या महत्त्वाच्या बाबींचा उल्लेख केला आहे ?

उपक्रम

- (१) शिक्षकांच्या मदतीने मतदानपत्रिका आणि मतदानयंत्र (EVM) समजावून घेण्यासाठी तहसील कार्यालयास भेट द्या.
- (२) तुमच्या परिसरातील वर्तमानपत्रांच्या नावांची यादी करा.

३. संविधानाची वैशिष्ट्ये

मागील दोन पाठांत आपण भारताच्या संविधानाची निर्मिती कशी झाली याचा आणि संविधानाच्या उद्देशिकेचा अभ्यास केला. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही, गणराज्य या संज्ञा समजून घेतल्या. उद्देशिकेत नमूद केलेली ही उद्दिष्टे आपल्या संविधानाची वैशिष्ट्येही आहेत. याव्यतिरिक्त संविधानाची आणखी कोणती वैशिष्ट्ये आहेत हे आपण या पाठात समजून घेणार आहोत.

संघराज्य : संघराज्य व्यवस्था हे आपल्या संविधानाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. मोठा भूप्रदेश आणि खूप लोकसंख्या असणाऱ्या देशांमध्ये राज्य करण्याची संघराज्य ही एक पद्धती आहे. मोठा भूप्रदेश असल्यास एकाच ठिकाणाहून राज्यकारभार करणे अवघड असते, दूरवरच्या प्रदेशांकडे दुर्लक्ष होते. तेथील लोकांना राज्यकारभारात सहभाग घेण्याची संधी मिळत नाही. म्हणून संघराज्यात दोन स्तरांवर शासनसंस्था असतात. संपूर्ण देशाचे संरक्षण करणे, परराष्ट्रांशी व्यवहार करणे, शांतता प्रस्थापित करणे इत्यादी कामे मध्यवर्ती शासन पार पाडते. त्याला 'केंद्रशासन' किंवा 'संघशासन' असेही म्हणतात. संघशासन संपूर्ण देशाचा राज्यकारभार करते.

आपण ज्या प्रदेशात राहतो त्या प्रदेशाचा कारभार पाहणाऱ्या शासनाला 'राज्यशासन' असे म्हणतात. राज्यशासन हे एका मर्यादित प्रदेशाचा राज्यकारभार पाहते. उदा., महाराष्ट्र राज्यशासन.

दोन पातळ्यांवर वेगवेगळ्या विषयांवर कायदे करून परस्पर सहकार्याने राज्यकारभार करण्याच्या या पद्धतीला 'संघराज्य' म्हणतात.

अधिकार विभागणी : संघशासन व राज्यशासन यांच्यात संविधानाने अधिकार वाटून दिले आहेत. त्यानुसार कोणत्या विषयाचे अधिकार कोणाकडे आहेत, ते पाहू. आपल्या संविधानाने तीन सूची तयार

केल्या व त्यांत विविध विषय नमूद केले आहेत.

पहिल्या सूचीला 'संघसूची' म्हणतात. त्यात ९७ विषय असून या विषयांवर संघशासन कायदा करते. राज्यशासनासाठी 'राज्यसूची' असून त्यात ६६ विषय आहेत. या विषयांवर राज्यशासन कायदे करते. या दोन सूचींव्यतिरिक्त तिसरी एक 'समवर्ती सूची' असून त्यात ४७ विषय आहेत. दोन्ही शासनांना या सूचीतील विषयांवर कायदे करता येतात. या तीन सूचींमधील विषयांव्यतिरिक्त एखादा विषय नव्याने निर्माण झाल्यास त्यावर कायदा करण्याचा अधिकार संघशासनाला असतो. हा अधिकार 'शेषाधिकार' म्हणून ओळखला जातो.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

भारतीय संघराज्यातील अधिकारांचे वाटप किंवा विभागणी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. संघशासन व राज्यशासन यांना परस्परांशी सहकार्य करून देशाचा विकास साधता येणे यामुळे शक्य होते. राज्यकारभारात नागरिकांच्या सहभागाला या पद्धतीत प्रोत्साहन मिळते.

कोणते विषय कोणाकडे आहेत -

(१) संघशासनाकडील विषय : संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार, युद्ध व शांतता, चलन व्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय व्यापार इत्यादी.

(२) राज्यशासनाकडील विषय : शेती, कायदा व सुव्यवस्था, स्थानिक शासन, आरोग्य, तुरुंग प्रशासन इत्यादी.

(३) दोन्ही शासनांसाठी असणारे विषय : रोजगार, पर्यावरण, आर्थिक व सामाजिक नियोजन, व्यक्तिगत कायदा, शिक्षण इत्यादी.

केंद्रशासित प्रदेश/संघशासित प्रदेश : भारतात एक संघशासन, २९ राज्यशासन किंवा घटकराज्ये

आणि ७ संघशासित प्रदेश आहेत. संघशासित प्रदेशांवर संघशासनाचे नियंत्रण असते. नवी दिल्ली, दमण-दीव, पुदुच्चेरी, चंदीगढ, दादरा-नगर हवेली, अंदमान-निकोबार, लक्षद्वीप हे संघशासित प्रदेश आहेत.

करून पहा.

ईशान्येकडील राज्यांची सूची तयार करा. तेथील राज्यांच्या राजधानीची शहरे कोणती ?

संसदीय शासनपद्धती : भारताच्या संविधानाने संसदीय शासनपद्धतीविषयी तरतूद केली आहे. संसदीय शासनपद्धती म्हणजे राज्यकारभाराची अशी एक पद्धत की जिथे संसदेला म्हणजेच कायदेमंडळाला निर्णय घेण्याचे सर्वश्रेष्ठ अधिकार असतात. भारताच्या संसदेत राष्ट्रपती, लोकसभा व राज्यसभा यांचा समावेश असतो. प्रत्यक्ष राजकारभार करणारे मंत्रिमंडळ लोकसभेतून निर्माण होते व ते आपल्या कामगिरीसाठी लोकसभेला जबाबदार असते. संसदीय शासनपद्धतीत संसदेत होणाऱ्या चर्चा, विचार-विनिमयांना महत्त्व असते.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

चलनी नोट

तुम्ही चलनी नोटा पाहिल्यात ना ? त्यावर 'केंद्रीय सरकार द्वारा प्रत्याभूत' असे लिहिलेले असते.

पोलिसांच्या खांद्यावरील बिल्ला तुम्ही पाहिला असल्यास त्यावर लिहिलेले दिसते, 'महाराष्ट्र पोलीस'.

'भारतीय रेल' आणि 'महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळ' असेही तुम्ही वाचले असेल.

याचा अर्थ आपल्या देशात दोन पातळींवर सरकारे आहेत. एक भारत सरकार आणि दुसरे राज्यसरकार उदा., महाराष्ट्र सरकार, कर्नाटक सरकार इत्यादी.

महाराष्ट्र पोलीस बोधचिन्ह

भारतीय रेल बोधचिन्ह

महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळ बोधचिन्ह

स्वतंत्र न्यायव्यवस्था : भारताच्या संविधानाने स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेची निर्मिती केली आहे. वादग्रस्त प्रश्नांची जेव्हा आपापसात सोडवणूक होऊ शकत नाही तेव्हा ते न्यायालयाला सादर केले जातात. न्यायालय दोन्ही बाजूंचे म्हणणे ऐकून घेऊन, त्यात अन्याय झालेला असल्यास तो दूर करून निवाडा करते. हे काम निरपेक्षतेने होणे आवश्यक असते.

न्यायालयावर कोणताही दबाव येऊ नये म्हणून संविधानाने न्यायमंडळ अधिकाधिक स्वतंत्र ठेवण्यासाठी अनेक तरतुदी केल्या आहेत. उदा., न्यायाधीशांची नेमणूक शासनातर्फे होत नाही

तर राष्ट्रपतींकडून होते. न्यायाधीशांना सहजपणे पदावरून दूर करता येत नाही.

एकेरी नागरिकत्व : भारताच्या संविधानाने भारतातील सर्व नागरिकांना एकच नागरिकत्व बहाल केले आहे. ते म्हणजे 'भारतीय' नागरिकत्व होय.

संविधानातील बदलाची पद्धती : संविधानात नमूद केलेल्या तरतुदींमध्ये परिस्थितीनुसार बदल किंवा दुरुस्ती करावी लागते. परंतु संविधानात वारंवार दुरुस्ती केल्यास अस्थिर निर्माण होऊ शकते. म्हणून कोणताही बदल करताना तो पूर्ण विचारांती व्हावा यासाठी भारताच्या संविधानातच संविधानातील

बदलाची संपूर्ण प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे. संविधानात कोणताही बदल करायचा झाल्यास तो याच प्रक्रियेने करावा लागतो. संविधानातील बदलाची ही प्रक्रिया अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. ती फार कठीणही नाही आणि अति सोपीही नाही. महत्त्वाच्या दुरुस्तीसाठी विचारविनिमयाला यात पुरेसा वाव देण्यात आला आहे. सर्वसाधारण दुरुस्ती सहजपणे होईल इतकी लवचीकताही या प्रक्रियेत आहे.

शोध !

आत्तापर्यंत भारतीय संविधानात किती वेळा दुरुस्ती झाली आहे ?

निवडणूक आयोग : निवडणूक आयोगाविषयी वर्तमानपत्रातील मजकूर तुम्ही नेहमी वाचत असाल. भारताने लोकशाही शासनव्यवस्था स्वीकारलेली असल्याने जनतेला ठरावीक मुदतीनंतर आपले प्रतिनिधी पुन्हा नव्याने निवडून द्यायचे असतात. त्यासाठी निवडणुका घ्याव्या लागतात. या निवडणुका खुल्या आणि न्याय्य वातावरणात होणे आवश्यक असते. तेव्हाच नागरिकांना कोणत्याही दबावाशिवाय

सांगा पाहू !

सध्याचे मुख्य निवडणूक आयुक्त कोण ?
निवडणूक आचारसंहिता म्हणजे काय ?
मतदारसंघ म्हणजे काय ?

आपल्याला योग्य वाटेल अशा उमेदवाराला निवडून देता येते. शासनाने निवडणुका घेतल्यास असे खुले आणि न्याय्य वातावरण मिळेल याची खात्री नसते. म्हणून आपल्या संविधानाने निवडणुका घेण्याची जबाबदारी एका स्वतंत्र यंत्रणेवर सोपवली आहे. ती यंत्रणा म्हणजे 'निवडणूक आयोग' होय. भारतातल्या सर्व महत्त्वाच्या निवडणुका घेण्याची जबाबदारी निवडणूक आयोगावर असते.

भारतीय संविधानाची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. या पाठात आपण त्यांपैकी काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांचाच अभ्यास केला आहे. मूलभूत हक्कांविषयीच्या विस्तृत तरतुदी हे आपल्या संविधानाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. त्याचा अभ्यास आपण पुढील पाठात करणार आहोत.

स्वाध्याय

१. संघराज्य शासनपद्धतीनुरूप अधिकारांची विभागणी कशाप्रकारे केली आहे याची सूची खालील तक्त्यात तयार करा.

संघराज्य शासन	राज्यशासन	दोन्ही शासनांकडे असणारे विषय
(१) _____	(१) _____	(१) _____
(२) _____	(२) _____	(२) _____
(३) _____	(३) _____	(३) _____

२. योग्य शब्द लिहा.

- (१) संपूर्ण देशाचा राज्यकारभार करणारी यंत्रणा -
- (२) निवडणुका घेणारी यंत्रणा -
- (३) दोन सूचींव्यतिरिक्त असलेली सूची -

३. लिहिता व्हा.

- (१) संघराज्यात दोन स्तरांवर शासनसंस्था असतात.
- (२) शेषाधिकार म्हणजे काय ?
- (३) संविधानाने न्यायमंडळ स्वतंत्र ठेवले आहे.

४. स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेचे फायदे व तोटे या विषयावर वर्गात गटचर्चेचे आयोजन करा.

५. इलेक्ट्रॉनिक मतदानयंत्र (EVM) वापरल्यामुळे कोणते फायदे होतात, याची माहिती मिळवा.

उपक्रम

वर्गात निवडणूक आयोगाची स्थापना करा. त्या निवडणूक आयोगाच्या मार्गदर्शनाखाली वर्गाची निवडणूक घ्या.

४. मूलभूत हक्क भाग-१

चला, शोधूया.

- * बालकांचे हक्क तुम्हांला माहीत असतील. त्यांचे महत्त्वाचे दोन हक्क तुम्ही सांगू शकाल का ?
- * महिलांचे हक्क, आदिवासींचे हक्क, शेतकऱ्यांचे हक्क अशा संज्ञाही आपल्याला माहीत आहेत. या हक्कांच्या संदर्भात आपणा सर्वांनाच काही प्रश्न पडले आहेत.
- * हक्कांचा उपयोग काय असतो ? ते कोणी द्यायचे असतात ?
- * हक्क काढून घेता येतात का ?
- * तसे झाल्यास त्याविरुद्ध कोठे जाऊन दाद मागायची ?

वर्तमानपत्रात अथवा अन्यत्र तुम्ही अशा स्वरूपाचे फलक पाहिले असतील. एखाद्या मोठ्या कशाची तरी मागणी केलेली असते व तो त्यांचा हक्क असल्याचे सांगितले जाते.

आपल्याला जन्मतःच हक्क प्राप्त होतात. जन्मलेल्या प्रत्येक बालकाला जगण्याचा हक्क असतो. त्याला उत्तम आरोग्य मिळावे म्हणून संपूर्ण समाज आणि शासन प्रयत्न करते. अन्याय, शोषण, भेदभाव, वंचितता यांपासून जर सर्व व्यक्तींना संरक्षण मिळाले तरच व्यक्ती आपल्यातील गुणांचा आणि कौशल्यांचा विकास करू शकतील. स्वतःच्या आणि संपूर्ण लोकसमूहाच्या विकासासाठी पोषक परिस्थितीची मागणी करणे, त्यासाठी आग्रह धरणे म्हणजे हक्क मागणे होय.

संविधानाने अशी पोषक परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क

दिले आहेत. हे हक्क मूलभूत आहेत. ते संविधानात नमूद केलेले असल्याने त्यांना कायद्याचा दर्जा आहे. या हक्कांचे पालन सर्वांना बंधनकारक आहे.

कल्पना करा आणि लिहा.

कुत्रा, मांजर, गाय, म्हैस, शेळी यांसारखे प्राणी तुम्ही पाळत असाल. तुम्ही त्यांची खूप काळजी घेता, त्यांच्यावर खूप प्रेम करता.

या प्राण्यांना बोलता आले असते, तर त्यांनी तुमच्याकडून कोणते हक्क मागितले असते ?

संविधानात नमूद केलेले आपले हक्क : संविधानात भारतीय नागरिकांच्या हक्कांची नोंद आहे. हे हक्क कोणते आहेत ते पाहूया.

समानतेचा हक्क : समानतेच्या हक्कानुसार राज्याला भारतीय नागरिकांमध्ये उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्त्री-पुरुष असा भेद करून कोणालाच वेगळी वागणूक देता येत नाही. कायदा सर्वांसाठी सारखाच असतो. अनेक कायदे असे असतात, की जे आपल्याला संरक्षण देतात. उदा., विनाचौकशी अटक करण्यापासून आपल्याला संरक्षण असते. असे संरक्षण देतानाही शासनाला भेदभाव करता येत नाही.

चला, चर्चा करूया.

सर्वांना कायद्यापुढे सारखेच मानणे व सर्वांना कायद्याचे सारखेच संरक्षण देणे याचे फायदे कोणते ?

समानतेच्या हक्कात आणखी कोणत्या बाबी येतात ? सरकारी नोकऱ्या देताना शासनाला जात, धर्म, लिंग, जन्मस्थान यांवर आधारित भेदभाव करता येत नाही. आपल्या देशातील अस्पृश्यता पाळण्याच्या अमानवी प्रथेला कायद्याने नष्ट करण्यात आले आहे. अस्पृश्यतेचे पालन हा दखलपात्र गुन्हा मानला जातो. भारतीय समाजात समता निर्माण करण्यासाठी या प्रथेचे निर्मूलन केले आहे. लोकांमध्ये श्रेष्ठ व

कनिष्ठ असा भेद दाखवणाऱ्या पदव्या देण्यास संविधानाने बंदी घातली आहे. उदा., राजा, महाराजा, रावबहादूर इत्यादी.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

विषमता जोपासणाऱ्या, समाजात फूट पाडणाऱ्या आणि नागरिकांमध्ये भेद करणाऱ्या पदव्या राज्याला देता येत नाहीत, परंतु समाजाच्या विभिन्न क्षेत्रांत गौरवास्पद कामगिरी करणाऱ्यांना मात्र शासन पद्मश्री, पद्मभूषण, पद्मविभूषण यांसारख्या पदव्या देते. भारतरत्न ही आपल्या देशातील सर्वोच्च नागरी पदवी किंवा सन्मान आहे.

संरक्षण दलातील कामगिरीसाठी परमवीर चक्र, अशोक चक्र, शौर्य चक्र अशी सन्मानाची पदके दिली जातात.

अशा पदव्यांमुळे अन्य नागरिकांना नसलेले असे कोणतेही खास अधिकार किंवा विशेषाधिकार त्या व्यक्तींना मिळत नाहीत, परंतु त्यांच्या कामगिरीचा गौरव अशा पदव्या देऊन केला जातो.

स्वातंत्र्याचा हक्क : संविधानाने दिलेला हा एक अत्यंत महत्त्वाचा हक्क असून त्यात व्यक्तीच्या दृष्टीने आवश्यक अशा सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याची हमी दिली आहे.

नागरिक म्हणून आपल्याला -

- * भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आहे.
- * शांततापूर्वक एकत्र येण्याचे आणि सभा घेण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * संस्था व संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * भारताच्या प्रदेशात कोठेही फिरण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * भारताच्या प्रदेशात कोठेही वास्तव्य करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.
- * आपल्या आवडीचा उद्योग, व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

करून पहा.

‘अ’, ‘ब’ आणि ‘क’ ने केलेल्या काही कृती इथे दिल्या आहेत. वर उल्लेखलेल्या स्वातंत्र्याच्या कोणत्या प्रकाराशी तुम्ही त्या जोडाल ?

‘अ’ ने आदिवासींचे प्रश्न सोडवण्यासाठी ‘आदिवासी सहकार्य मंच’ स्थापन केला.

‘ब’ ने आपल्या वडिलांचे बेकरी उत्पादन गोव्यातून महाराष्ट्रात आणण्याचे ठरवले.

‘क’ व्यक्तीला शासनाच्या नव्या करविषयक धोरणात उणिवा जाणवल्या. त्याविषयी त्या व्यक्तीने एक लेख लिहून वृत्तपत्राकडे दिला.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

संविधानाने आपल्याला अनेक हक्क दिलेले आहेत, परंतु त्यांचा बेजबाबदारपणे वापर करता येत नाही. अशा वागण्यामुळे इतरांचे नुकसान होणार नाही याचे भान आपण ठेवले पाहिजे. आपल्याला बोलण्याचा हक्क आहे, परंतु चिथावणी देणारे लिखाण किंवा भाषण करता येत नाही.

संविधानातील स्वातंत्र्याच्या हक्काने केवळ हिंडण्या-फिरण्याचे किंवा बोलण्याचेच नाही तर आपण सुरक्षित राहावे यासाठी आपल्याला संरक्षण उपलब्ध करून दिले आहे. कायद्याचे हे संरक्षण सर्वांना समान रीतीने दिलेले आहे. ते कोणालाही नाकारले जात नाही. उदा., आपणा सर्वांना जगण्याचा हक्क आहे. वरकरणी हा हक्क सोपा वाटतो परंतु त्यात खूप अर्थ दडलेला आहे. जगण्याची हमी मिळणे, जगण्यासाठी पोषक परिस्थिती असणे असा याचा अर्थ आहे. कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित कोणालाही हिरावून घेता येत नाही. कारणाशिवाय

कोणत्याही व्यक्तीला अटक करून स्थानबद्ध करता येत नाही. स्वातंत्र्याच्या हक्कात आता शिक्षणाच्या हक्काचाही समावेश करण्यात आला आहे. ६ ते १४ या वयोगटातील सर्व मुलामुलींना शिक्षण घेण्याचा मूलभूत हक्क आहे. या हक्कामुळे शिक्षणापासून कोणीही वंचित राहणार नाही.

विचार करा.

जीवित हिरावून न घेण्याच्या हक्काला आणखी काही पूरक हक्क आहेत. उदा., एकाच गुन्ह्यासाठी दोन वेळा शिक्षा होत नाही. कोणत्याही व्यक्तीला शिक्षा देण्यापूर्वी तिच्यावर असणारे आरोप सिद्ध व्हावे लागतात. हे काम न्यायालय करते. आरोपाशी संबंधित पुरावे गोळा करण्याचे व खटला उभा करण्याचे काम पोलीस करतात. ‘मी गुन्हा केला आहे’, असे म्हणणाऱ्या व्यक्तीलाही ताबडतोब शिक्षा होत नाही. त्याही व्यक्तीवरील आरोप कायद्याने सिद्ध व्हावे लागतात. या सर्व न्यायालयीन प्रक्रियेला वेळ लागतो, परंतु कोणत्याही निष्पाप किंवा गुन्हा न केलेल्या व्यक्तीला शिक्षा होऊ नये यासाठी हे आवश्यक असते.

शोषणाविरुद्धचा हक्क :

शोषण थांबण्यासाठी शोषणाला बळी न पडण्याचा, आपले शोषण किंवा पिळवणूक होऊ न देण्याचा हक्क म्हणजे शोषणाविरुद्धचा हक्क होय.

संविधानाने एकीकडे शोषणाविरुद्धच्या हक्कातून पिळवणुकीच्या सर्व प्रकारांवर बंदी घातली आहे, तर त्याच वेळी दुसरीकडे बालकांचे शोषण थांबवण्यासाठी विशेष तरतूद केली आहे. त्यानुसार १४ वर्षांखालील बालकांना धोक्याच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास मज्जाव केला आहे. कारखाने, खाणी यांसारख्या ठिकाणी बालकांची नेमणूक करून त्यांच्याकडून काम करून घेता येत नाही.

वेठबिगारी किंवा सक्तीने एखाद्या व्यक्तीकडून तिची इच्छा नसताना काम करून घेणे, काही व्यक्तींना एखाद्या गुलामासारखे वागवणे, त्यांना कामाचा योग्य मोबदला न देणे, त्यांच्याकडून अतिशय कष्ट करून घेणे, त्यांची उपासमार करणे किंवा त्यांच्यावर जुलूम-जबरदस्ती करणे हे शोषणाचे प्रकार आहेत. शोषण साधारणतः महिला, बालके, दुर्बल समाजघटक आणि सत्ताहीन लोकांचे होते. कोणत्याही प्रकारचे शोषण असो, त्याविरुद्ध उभे राहण्याचा हा हक्क आहे.

चला, चर्चा करूया.

- येथे बालकामगार काम करत नाहीत.
- इथे कामगारांना रोजच्या रोज पगार दिला जातो.

अशा पाट्या अनेक दुकानांमध्ये आणि हॉटेलमध्ये तुम्ही पाहता. त्यांचा आणि संविधानातील या हक्कांचा काय संबंध असेल बरे ?

चला, चर्चा करूया.

शोषण होऊ नये व प्रत्येक व्यक्तीला आपले स्वातंत्र्य उपभोगता यावे म्हणून शासनाने अनेक कायदे केले आहेत. काही कायद्यांचा येथे उल्लेख केला आहे. असे आणखी कोणते कायदे आहेत ते शोधा व त्यांची चर्चा करा.

- किमान वेतन कायदा - कारखान्यातील कामाचे तास, विश्रांतीच्या वेळा यांसंबंधीच्या तरतुदी.
- महिलांना घरगुती हिंसेपासून संरक्षण देणारा कायदा -

भारताच्या संविधानातील समानतेच्या, स्वातंत्र्याच्या आणि शोषणाविरुद्धच्या हक्कांचा आपण येथे अभ्यास केला. पुढील पाठात आपण आणखी काही मूलभूत हक्कांचा अभ्यास करणार आहोत.

स्वाध्याय

१. खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) मूलभूत हक्क म्हणजे काय ?
- (२) विविध क्षेत्रांत गौरवास्पद कामगिरी करणाऱ्यांना शासनामार्फत कोणकोणती पदके/पदव्या दिल्या जातात ?
- (३) चौदा वर्षांखालील बालकांना धोक्याच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास मज्जाव का केला आहे ?
- (४) संविधानाने भारतातील सर्व नागरिकांना समान हक्क का दिले आहेत ?

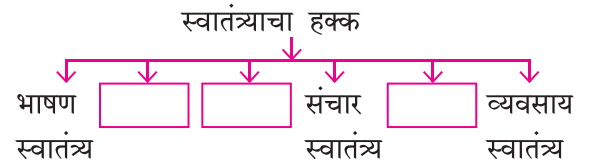
२. 'स्वातंत्र्याचा हक्क' या विषयावर चित्रपट्टी तयार करा.

३. खालील वाक्ये दुरुस्त करून पुन्हा लिहा.

- (१) कोणत्याही व्यक्तीला हक्क जन्मतःच प्राप्त होत नाहीत.
- (२) सरकारी नोकऱ्या देताना सरकार धर्म, लिंग,

जन्मस्थान यांवर आधारित भेदभाव करून तुम्हांला नोकरीपासून दूर ठेवू शकते.

४. पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

उपक्रम

- (१) माहितीचा अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार अशा काही महत्त्वाच्या अधिकारांविषयी वर्तमानपत्रांतून आलेल्या बातम्यांचा संग्रह करा.
- (२) तुमच्या परिसरातील इमारतींचे बांधकाम चालू असताना जर लहान बालके काम करताना आढळली, तर त्यांच्याशी व त्यांच्या पालकांशी बोलून त्यांच्या समस्या जाणून घ्या व त्या समस्यांचे वर्गीत सादरीकरण करा.

५. मूलभूत हक्क भाग-२

मागील पाठात आपण भारतीय संविधानाने दिलेल्या काही मूलभूत हक्कांचा अभ्यास केला. स्वातंत्र्य, समानता यांबरोबरच शोषणाविरुद्धचा हक्क आपण अभ्यासला. या पाठात आपण धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क समजून घेणार आहोत. तसेच मूलभूत हक्कांना असलेल्या न्यायालयीन संरक्षणाचीही आपल्याला माहिती करून घ्यायची आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क : भारत हे एक जगातील महत्त्वाचे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे, हे आपल्याला माहीत आहे. मागील इयत्तांमध्येही हे आपण अभ्यासले आहे, परंतु त्यासंबंधी संविधानात काय लिहिले आहे हे जाणून घेण्याची तुम्हांला उत्सुकता असेल ना? तर ते उल्लेख धार्मिक स्वातंत्र्याच्या हक्कात आहेत. त्यानुसार भारतातील प्रत्येक नागरिकाला कोणत्याही धर्माची उपासना करण्याचे आणि धार्मिक कारणांसाठी संस्था स्थापन करण्याचे हक्क आहेत.

धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क आणखी व्यापक करण्यासाठी संविधानाने धार्मिक बाबतीत दोन बाबींना परवानगी दिली नाही. (१) ज्या कराचा उपयोग विशिष्ट धर्माला प्रोत्साहन देण्यासाठी केला जाईल असे कर शासनाला लादता येत नाहीत. थोडक्यात, धार्मिक कर लादण्यास संविधान प्रतिबंध करते. (२) शासनाची आर्थिक मदत घेणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण सक्तीचे करता येत नाही.

सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क : सण, उत्सव, आहार आणि जीवनपद्धती यांबाबत आपल्या देशात खूप विविधता आहे, हे आपण पाहतो. तुम्ही लग्नसमारंभ पाहिले असतील, तर तुम्हांला त्यांतील वेगळेपण जाणवले असेल. या सर्व बाबी त्या त्या लोकसमूहाच्या संस्कृतीचा भाग असतात. आपल्या संविधानाने विविध लोकसमूहांना आपापला सांस्कृतिक

वेगळेपणा जतन करण्याचा हक्क दिला आहे. त्यानुसार आपली भाषा, लिपी, साहित्य यांचे जतन तर करता येतेच, पण त्याचबरोबर त्यांच्या संवर्धनासाठी प्रयत्नही करता येतात. भाषेच्या विकासासाठी संस्था स्थापन करता येतात.

शोधा आणि चर्चा करा.

- संविधानाने किती भाषांना मान्यता दिली आहे ?
- मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी महाराष्ट्र शासनाने कोणत्या संस्था निर्माण केल्या आहेत ?

चला, चर्चा करूया.

महाराष्ट्रात सरकारचे व न्यायालयाचे सर्व कामकाज मराठीतून केले जावे असे तुम्हांला वाटते का ? त्यासाठी काय करावे लागेल ?

संविधानात्मक उपाययोजनांचा हक्क : हक्कांचा भंग झाल्यास न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा हक्क हासुद्धा एक मूलभूत हक्क आहे. त्याला संविधानात्मक उपाययोजनांचा हक्क असे म्हणतात. याचा अर्थ असा, की हक्कभंगाविरुद्ध न्यायालयाकडे दाद मागण्याविषयीची तरतूद संविधानानेच केली आहे. त्यानुसार न्यायालयालाही हक्कांचे संरक्षण करणे बंधनकारक ठरते.

संविधानाने दिलेल्या हक्कांवर काही वेळेस अतिक्रमण होऊ शकते आणि आपल्याला हक्कांचा वापर करता येत नाही. यालाच आपण आपल्या हक्कांचा भंग झाला असे म्हणतो. हक्कभंगासंबंधीची आपली तक्रार न्यायालय विचारात घेते. त्याची शहानिशा करते. खरोखरीच हक्कभंग झाला आहे किंवा संबंधित व्यक्तीवर अन्याय झाला आहे असे न्यायालयाला वाटल्यास न्यायालय योग्य तो निर्णय देते.

हक्कभंगाचे काही प्रकार :

- कारण नसताना एखाद्या व्यक्तीला अटक करणे.
- योग्य कारणाशिवाय एखाद्या व्यक्तीला शहर/गाव सोडण्यास प्रतिबंध करणे.
- तुरुंगातील कैद्यांना अन्नपाणी आणि औषधोपचार नाकारणे.

हक्कभंग दूर करण्यासाठी न्यायालयाचे आदेश :

नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी न्यायालयाला विविध आदेश देण्याचे अधिकार आहेत.

- (१) देहोपस्थिती/बंदी प्रत्यक्षीकरण (Habeas Corpus) : बेकायदेशीर अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण.
- (२) परमादेश (Mandamus) : लोकहितासाठी शासनाला एखादी कृती करण्यासाठी दिला जाणारा न्यायालयाचा आदेश.
- (३) मनाई हुकूम/प्रतिषेध (Prohibition) : कनिष्ठ न्यायालयाने आपल्या अधिकार क्षेत्राच्या

पलीकडे न जाण्याविषयीचा आदेश.

- (४) अधिकारपृच्छा (Quo Warranto) : कोणत्या अधिकाराने ही कृती केली, असा सरकारी अधिकाऱ्याकडे जाब मागणारा न्यायालयाचा आदेश.
- (५) उत्प्रेक्षण (Certiorari) : कनिष्ठ न्यायालयाने दिलेला निर्णय रद्द करून वरिष्ठ न्यायालयात खटला दाखल करण्यासाठीचा आदेश.

सरकारी अधिकाऱ्याची ही प्रतिक्रिया योग्य की अयोग्य?

निराधारांसाठी असणाऱ्या एका योजनेचा आपल्याला लाभ मिळावा म्हणून सर्व आवश्यक कागदपत्रे सादर करणाऱ्या महिलेला, 'तू निराधार दिसत नाहीस', असे म्हणून लाभ नाकारणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्याची ही कृती योग्य की अयोग्य ?

वरील प्रसंगात महिलेचा हक्कभंग झाला आहे असे तुम्हांला वाटते का ? तिला दाद मागायची असेल तर तिने कोठे जावे ?

न्यायालयाचे कामकाज

मूलभूत हक्कांना अशा प्रकारे न्यायालयाचे संरक्षण असल्याने नागरिकांना आपल्या हक्कांचा वापर योग्य प्रकारे करता येतो. ते अधिक जागरूक, जबाबदार व सक्रिय नागरिक म्हणून आपली भूमिका

पार पाडू शकतात. मूलभूत हक्कांचा विचार करताना आपल्याला कर्तव्यांचेही भान ठेवावे लागते. त्याचा अभ्यास आपण पुढील पाठात करणार आहोत.

स्वाध्याय

१. लिहिता व्हा.

- (१) धार्मिक कर लादण्यास संविधान प्रतिबंध करते.
- (२) संविधानात्मक उपाययोजनांचा हक्क म्हणजे काय?

२. योग्य शब्द लिहा.

- (१) बेकायदेशीर अटक व स्थानबद्धता यांपासून संरक्षण -
- (२) कोणत्या अधिकाराने ही कृती केली, असा सरकारी अधिकाऱ्याकडे जाब मागणारा न्यायालयाचा आदेश -
- (३) लोकहितासाठी शासनाला एखादी कृती करण्यासाठी दिला जाणारा न्यायालयाचा आदेश -
- (४) कनिष्ठ न्यायालयाने आपल्या अधिकार क्षेत्राच्या पलीकडे न जाण्याविषयीचा आदेश -

३. आपण हे करू शकतो, याचे कारण पुढे नमूद करा.

- (१) सर्व भारतीय नागरिकांना सगळे सण आनंदाने साजरे करता येतात. कारण
- (२) मला मराठी भाषेतून शिक्षण घेता येते. कारण

४. रिक्त्या जागी कोणता शब्द लिहावा बरे !

- (१) हक्कभंगासंबंधीची आपली तक्रार विचारात घेते.
- (२) शासनाची आर्थिक मदत घेणाऱ्या शाळांमध्ये शिक्षण सक्तीचे करता येत नाही.

उपक्रम

तुमच्या शाळेत न्यायाधीश, वकील, पोलीस अधिकारी यांच्या मुलाखतीचे आयोजन करा.

६. मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये

मागील पाठात संविधानाने दिलेल्या हक्कांचा आपण अभ्यास केला. त्यातून भारतीय नागरिकांना कोणते हक्क असतात हे समजले. एवढेच नव्हे तर हक्कांना न्यायालयाचे संरक्षण असते हेही आपण शिकलो. मूलभूत हक्कांचे आपल्या व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवनातील महत्त्वही लक्षात आले. या पार्श्वभूमीवर आपण मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणजे काय हे समजून घेऊ.

मूलभूत हक्क शासनाच्या अधिकारावर निर्बंध घालतात. खालील सूची वाचा म्हणजे शासनावर कोणते निर्बंध असतात हे लक्षात येईल. उदा.,

- शासनाने नागरिकांमध्ये जात, धर्म, वंश, भाषा व लिंग यांवर आधारित भेद करू नये.
- कोणालाही कायद्यापुढील समानता व कायद्याचे समान संरक्षण नाकारू नये.
- कोणत्याही व्यक्तीचे जीवित हिरावून घेऊ नये.
- धार्मिक कर लादू नयेत.

शासनाने काय करावे याविषयीच्या काही सूचना संविधानाने स्पष्ट केल्या आहेत. या सूचनांचा हेतू म्हणजे संविधानाच्या उद्देशिकेत जी उद्दिष्टे स्पष्ट केली आहेत ती प्राप्त करण्यासाठीचे मार्गदर्शन होय. म्हणूनच या सूचनांना 'मार्गदर्शक तत्त्वे' असे म्हटले जाते.

मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश का केला?

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा या देशात सुव्यवस्था निर्माण करण्याचे, सुरळीत राज्यकारभार करण्याचे मोठे आव्हान आपल्यासमोर होते. दारिद्र्य, मागासलेपणा, निरक्षरता दूर करून देशाची घडी नीट बसवायची होती. राष्ट्रबांधणीचे कार्य करायचे होते. त्यासाठी नवनवीन धोरणे आखणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक होते. लोकांच्या कल्याणाचे उद्दिष्ट साध्य करायचे होते. थोडक्यात, भारताचे एका नव्या विकसित व प्रागतिक देशात

रूपांतर करायचे होते. त्यासाठी केंद्रशासन व राज्यशासनाने कोणत्या विषयांना प्राधान्य द्यावे, लोककल्याणासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्यात हे संविधानाने मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे स्पष्ट केले आहे. राज्यांच्या धोरणाचे ते आधार बनवले. प्रत्येक मार्गदर्शक तत्त्वात राज्याच्या धोरणासाठी एक विषय आहे. त्या विषयाच्या अनुषंगाने नवीन धोरण आखावे अशी अपेक्षा संविधानकारांनी व्यक्त केली आहे. ही सर्व धोरणे एकदम व एकाच वेळी राबवायची झाल्यास त्यासाठी खूप आर्थिक पाठबळ लागेल, हे संविधानकारांनी जाणले होते. म्हणूनच त्यांनी मार्गदर्शक तत्त्वे शासनावर मूलभूत हक्कांप्रमाणे बंधनकारक केली नाहीत. राज्यांनी हळूहळू पण ठामपणे त्यांची अंमलबजावणी करावी अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली.

काही महत्त्वाची मार्गदर्शक तत्त्वे :

- शासनाने उपजीविकेचे साधन सर्वांना उपलब्ध करून द्यावे. स्त्री व पुरुष असा भेद त्याबाबत करू नये.
- स्त्री व पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन द्यावे.
- लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.
- पर्यावरणाचे रक्षण करावे.
- राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या ठिकाणांचे म्हणजेच स्मारके, वास्तू यांचे संरक्षण करावे.
- समाजातील दुर्बल घटकांना विशेष संरक्षण देऊन त्यांना विकासाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.
- वृद्धापकाळ, अपंगत्व, बेकारी यांपासून नागरिकांचे संरक्षण करावे.
- भारतातील सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी कायदा करावा.

सांगा पाहू!

वेतनाच्या संदर्भात 'समान कामासाठी समान वेतन' असे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. यातून संविधानातील कोणती उद्दिष्टे साध्य होतील असे तुम्हांला वाटते? स्त्री-पुरुषांनी सारखेच काम करून पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना कमी वेतन देण्याचे प्रकार का आढळतात?

करून पहा.

वरील मार्गदर्शक तत्त्वांव्यतिरिक्त अन्य मार्गदर्शक तत्त्वे शासनाने लोककल्याणासाठी काय करावे हे स्पष्ट करतात. खाली काही विषय दिले आहेत. त्या संदर्भात कोणते मार्गदर्शक तत्त्व आहे हे शिक्षकांच्या मदतीने शोधा.

उदा., परराष्ट्र धोरण : जागतिक शांतता व सलोख्यास प्राधान्य.

- (अ) मुलींचे शिक्षण :
- (ब) निकोप व आनंदी वातावरणात बालकांचे संगोपन :
- (क) शेती सुधारणा :

मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्क या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. मूलभूत हक्कांमुळे नागरिकांना अत्यावश्यक असे स्वातंत्र्य मिळते, तर मार्गदर्शक तत्त्वे लोकशाही रुजावी म्हणून पोषक वातावरण निर्माण करतात. अर्थात एखादे मार्गदर्शक तत्त्व शासनाने राबवले नाही तर त्या विरोधात आपल्याला न्यायालयात जाता येत नाही, परंतु विविध मार्गांनी शासनावर दबाव आणून धोरण आखण्याचा आग्रह आपण धरू शकतो.

शासनाने विद्यार्थ्यांसाठी आणखी काय केले पाहिजे असे तुम्हांला वाटते? तुमच्या मागण्यांची एक सूची तयार करा. तुम्ही केलेल्या मागण्या रास्त आहेत हे कसे पटवून द्याल?

शासनाच्या या सुविधांमुळे कोणत्या सुधारणा होतील असे तुम्हांस वाटते?

- (अ) सार्वजनिक स्वच्छतागृहे
- (ब) स्वच्छ पाणीपुरवठा
- (क) बालकांचे लसीकरण

मूलभूत कर्तव्ये

लोकशाहीत नागरिकांवर दुहेरी जबाबदारी असते. एकीकडे त्यांना संविधानाने दिलेल्या हक्कांबाबत जागरूक राहावे लागते. हक्कांवर अयोग्य मर्यादा येणार नाहीत याबाबत दक्ष असावे लागते, तर दुसरीकडे काही कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्याही पार पाडाव्या लागतात. सर्व भारतीयांचे कल्याण व्हावे म्हणून संविधानाने मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांतून अनेक तरतुदी केल्या आहेत, परंतु नागरिक त्यांची मूलभूत कर्तव्ये जोपर्यंत पार पाडत नाहीत, तोपर्यंत शासनाने केलेल्या सुधारणांचे लाभ सर्वांना मिळत नाहीत. उदा., 'स्वच्छ भारत' अभियानाखाली शासनाने स्वच्छतेचे अनेक उपक्रम राबवले, परंतु सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छता निर्माण करण्याच्या सवयी लोकांनी बदलल्या पाहिजेत. भारतीय नागरिकांना आपल्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव व्हावी म्हणून संविधानात मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश करण्यात आला. भारतीय नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये पुढीलप्रमाणे :

- प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

- देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

- सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

सूची तयार करा.

- घरात तुम्ही कोणते हक्क मागता आणि कोणती कर्तव्ये पार पाडता ?
- शाळेत तुम्ही कोणत्या जबाबदाऱ्या पार पाडता ? तेथील कोणती जबाबदारी तुम्हांला नकोशी वाटते ?

वास्तूवर नाव टाकणारा मुलगा

लिंबू, मिरची लटकवलेले

बसची तोडफोड

रस्त्यावर कचरा टाकणारी महिला

या चित्रांमध्ये कोणत्या कर्तव्यांचे पालन होत नाही असे तुम्हांला वाटते ?

आपल्या गावातील नदी ही नदी वाटतच नाही. केवढा तो प्लॅस्टिकचा कचरा ! मला कोणी सांगितले तरी मी आता नदीत कचरा टाकणार नाही.

ते ठीक आहे, पण कानठळ्या बसवणाऱ्या त्या आवाजांचे काय करायचे ?

नागरिक म्हणून आपल्या जबाबदाऱ्यांबाबतही आपण आग्रह धरला पाहिजे.

सण-उत्सव साजरे करताना याचे भानच राहत नाही लोकांना !

आपल्या देशाच्या साधनसंपत्तीचे आणि सार्वजनिक संपत्तीचे रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

आपण हळूहळू सुरुवात तर करूया... काही निश्चय करूया.

- मुला-मुलींना शाळेत जाण्यासाठी सांगूया.
- शाळेतील सुविधांचा जबाबदारीने वापर करूया.
- आपल्या देशाविषयी अभिमान बाळगूया.
- सर्व धर्मांच्या सण-उत्सवांत सहभागी होऊया. पर्यावरण दूषित न करता ते सण साजरे करूया.
- सार्वजनिक सुविधांचा योग्य वापर व काळजी घेऊया.
- हाती घेतलेली सर्व कामे प्रामाणिकपणे आणि उत्तम रीतीने करूया.

वरील संवादांतून आपल्याला कोणत्या कर्तव्यांचा बोध होतो ? हक्क आणि कर्तव्ये यांचा काही संबंध असतो का ? कर्तव्यांचे पालन केल्याने काय होते असे तुम्हांला वाटते ?

तुम्हांला काय वाटते?

६ ते १४ वर्षे वयोगटांतील मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार मिळाला आहे. या वयोगटांतील सर्व मुले-मुली शाळेत असणे आवश्यक आहे. तरीही अनेक कारणांनी मुले-मुली शाळेत जाऊ शकत नाहीत. आई-वडिलांना आर्थिक मदत करण्यासाठी त्यांना काम करावे लागते. अशा मुलांना शाळेत आणण्याचा आग्रह धरणे हे त्यांच्यावर अन्याय करणारे आहे असे तुम्हांला वाटते का ?

स्वाध्याय

१. शासनावर कोणते निर्बंध असतात, याचा खालील चौकटीत तक्ता तयार करा.

-
-
-

२. खालील विधाने वाचा व होय/नाही असे उत्तर लिहा.

- (१) वर्तमानपत्रात दिलेल्या नोकरीच्या जाहिरातीत महिला, पुरुष या सर्वांसाठी जागा असतात....
- (२) एकाच कारखान्यात एकच काम करणाऱ्या स्त्री-पुरुषाला वेगवेगळे वेतन मिळते
- (३) शासनाद्वारे आरोग्य सुधारण्यासाठी विविध उपाययोजना राबवल्या जातात
- (४) राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या वास्तू, स्मारके यांचे संरक्षण करावे

३. का ते सांगा.

- (१) ऐतिहासिक वास्तू, इमारती, स्मारके यांचे संरक्षण करणे.
- (२) वृद्धांसाठी पेन्शन योजना राबवली जाते.
- (३) ६ ते १४ वयोगटांतील बालकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

४. योग्य की अयोग्य का ते सांगा. अयोग्य विधान दुरुस्त करा.

- (१) राष्ट्रध्वज जमिनीवर पडू न देणे.
- (२) राष्ट्रगीत चालू असताना सावधान स्थितीत उभे राहणे.

भारतीय संविधानाच्या उद्दिष्टांची आणि वैशिष्ट्यांची ओळख आपल्याला या पाठ्यपुस्तकातील सुरुवातीच्या प्रकरणांमध्ये झाली. भारतीय नागरिकांचे हक्क, त्या हक्कांना असणारे संरक्षण यांचाही विचार आपण केला. आपली मूलभूत कर्तव्ये कोणती आहेत, हे आपल्याला समजले. पुढील वर्षी आपण आपल्या देशातील राज्यकारभार कसा चालवला जातो, याचा अभ्यास करणार आहोत.

- (३) आपल्या ऐतिहासिक वास्तूवर आपले नाव लिहिणे/कोरणे.
- (४) सारख्याच कामासाठी पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना वेतन कमी देणे.
- (५) सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ ठेवणे.

५. लिहिते होऊया.

- (१) संविधानातील काही मार्गदर्शक तत्त्वे पाठ्यपुस्तकात दिली आहेत. ती कोणती ?
- (२) भारतीय संविधानातील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सर्व नागरिकांसाठी समान नागरी कायद्याची तरतूद का केली असेल ?
- (३) मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्क या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, असे का म्हटले जाते ?

६. पर्यावरणाचे जतन व संरक्षण नागरिक कशा प्रकारे करू शकतात, हे उदाहरणासह लिहा.

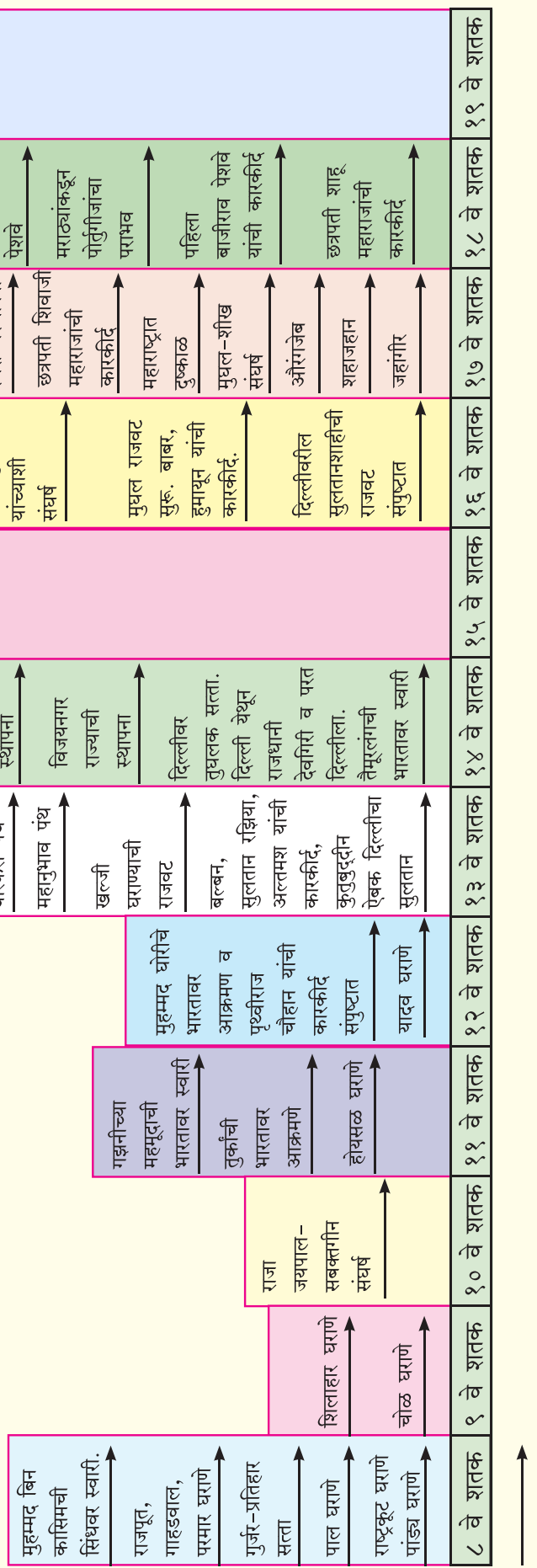
उपक्रम

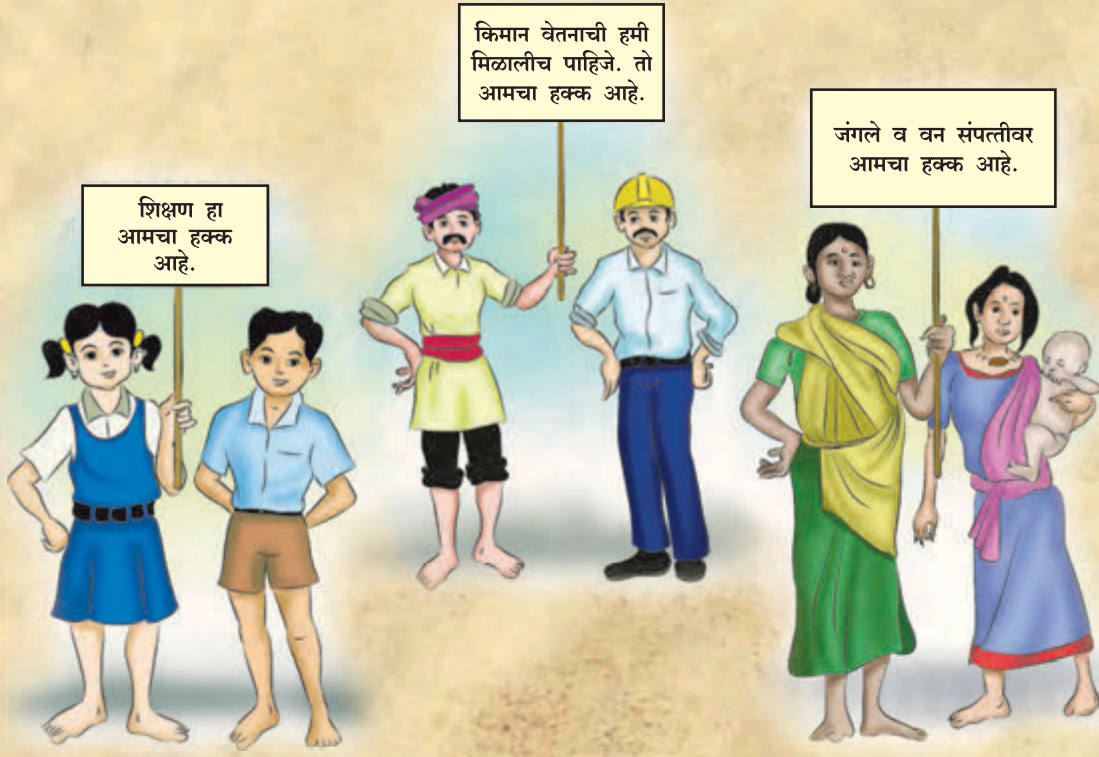
- (१) शिक्षण हा आपला हक्क आहे, पण त्या संदर्भातील आपली कर्तव्ये कोणती, यावर गटचर्चा करा.
- (२) राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या वास्तू, स्मारके यांचे जतन करण्यासाठी राज्याने उपाययोजना कराव्यात, असे मार्गदर्शक तत्त्व आहे. किल्ल्यांच्या संरक्षणासाठी राज्याने काय केले आहे, ते शोधा व सूची तयार करा.
- (३) बालकांच्या आरोग्यासाठी शासन कोणत्या योजना राबवते, याविषयी माहिती मिळवा.

कालपट - ८ वे शतक ते १९ वे शतक - प्रमुख घटनांचा आढावा

घटनाक्रम खालून वर वाचत जाणे.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.
इतिहास व नागरिकशास्त्र इ. ७ वी (मराठी माध्यम)

₹ ४०.००